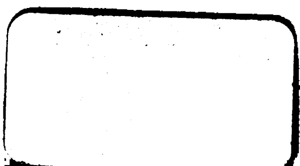

SAMLIVET

OG DETS LOVE

POPULÆR BEHANDLING AF NOGLE MORALSKE HOVEDSPÖRGSMÅL

AF

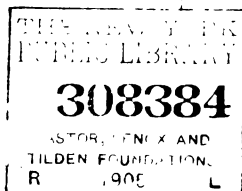
SEVERIN CHRISTENSEN

»Fri kalder du dig! dine herskende principper vil jeg høre, ikke at du er løbet af skole.« *Nietsche.*

KØBENHAVN
DET NORDISKE FORLAG
BOGFORLAGET: ERNST BOJESEN
1902

16

Trykt i 1250 eksemplarer.

Milo'ske bogtrykkeri. Odense.

TIL

ELLEN

NÅR HUN BLIVER SEJSTEN ÅR

Forord.

Formålet med foreliggende kortfattede fremstilling af nogle afsnit af moralen har været at forsøge på at göre enkelte af de standpunkter, den videnskabelige morallære i de sidste decennier er nået til, tilgængelige for det brede og specielt for det ungdommelige publikum. Netop denne periode har bragt forskningen på dette felt et betydeligt skridt fremad, så vidt, at det nu uden betænkning kan siges, at den rene etik er lige så vel funderet som nogen anden praktisk videnskab. Til at nå dette resultat har vor egen literatur ikke bidraget mindst, ikke så meget hvad antallet af forskere — mere end tre fire navne er der næppe at nævne — som hvad vægten af deres arbejder angår. I følge sagens natur, og som erfaringen viser, er disse grundlæggende skrifter imidlertid kun i de få filosofisk dannede læseres hænder. Der synes derfor at kunne være plads

for en fremstilling, der særlig tog sigte på det publikum, der ikke sidder inde med filosofisk fordannelse, ligesom det vilde være naturligt, om en behandling af dette emne afpassedes efter den læsekres, der forholdsvis vil have mest praktisk nytte af denne læsning, ungdommen fra det sejstende år og opefter. Denne ungdom er i en vis henseende blevet mishandlet (jeg peger kun på faktiske forhold): indtil konfirmationsalderen har moralundervisningen bestået i enkelte usammenhængende etiske brokker, uløseligt knyttede til dogmatiske trossætninger. Men meget ofte går netop i den nærmest påfølgende tid denne tro tabt, og moralen, som nu fuldstændig svæver i luften, er derved udsat for den störste fare. Der grundlægges altfor let i udviklingsårene overfor alt hvad der hedder moral en dyb skepsis, som kan holde sig hele livet og blive skæbnesvanger både for individet og for samfundet. Netop i denne periode måtte derfor underskydelsen af et rationelt grundlag for de moralske regler være af större betydning end i en hvilken som helst anden. Da de eksisterende store værker nu ikke er tilgængelige for dette udviklingstrin, har jeg prøvet, om det ikke lod sig göre at popularisere nogle af deres tanker, idet jeg er gået ud fra, at er blot en tanke klar — og de etiske grundprincipper betragter jeg nu som klarlagte — vil den altid kunne göres alment tilgængelig.

Spörgsmålet bliver blot om den rette fremgangsmåde. Det skorter ikke andet steds på populære fremstillinger af moral. Forskellige amerikanske

lærebøger i dette emne, der anvendes i skoler hinsides oceanet, har jeg ikke følt mig opfordret til at efterligne. De har gennemgående taget deres udgangspunkter fra de enkelte moralske karakteregenskaber som mod, sandhedskærlighed o. s. v., og er da snarere blevet til lyriske lovtaler over disse egenskaber end til påvisning af deres stilling overfor de egentlig grundlæggende principper. Derfor har disse fremstillinger ikke helt kunnet undgå at få en dogmatisk karakter, noget der næppe er nødvendigt selv i et ganske kortfattet skrift. Der er her valgt en anden fremgangsmåde. Idet jeg har ordnet en del af de detailler, der skulde omtales, i enkelte större grupper og stræbt at se problemerne fra flere sider har jeg søgt at bibringe læseren et indtryk af, at de fremsatte anskuelser er nåede ved ræsonnement og ikke ved dogmatiske afgörelser. Meningen skulde ikke være at fastslå så og så mange sætninger: »Du skal ikke etc.!« heller ikke at få så mange enkeltheder med som muligt; de få konkrete ting, der omhandles, skal langt snarere betragtes som paradigmer på den måde hvorpå en etisk undersøgelse og vurdering foregår. Læseren må så selv øve sig i at anlægge selvstændige moralske vurderinger overfor andre opgaver af det uudtömmelige materiale og lære at stille sådanne opgaver. Thi moralens genstand lader sig ikke udtömme i en bog — det det gælder om er at uddanne sig en metode.

Efter det foregående vil det være indlysende at jeg ikke på noget punkt gör fordring på at have

ydet noget originalt[1]), men måske vil det knapt kunne ventes i en elementærbog af denne art. Om man vil, må man derfor inderlig gerne i tankerne indramme hele skriftet mellem to citationstegn.

Da det dog på en vis måde set er et förste forsøg, påkalder skriftet stor overbærenhed, og forf., der ikke er filosof, skulde af interesse for sagen være tilfreds, om det ikke havde anden virkning end at give impulsen til andre fuldkomnere forsøg af samme art.

Forf.

---

[1]) De danske skrifter, jeg mest har benyttet, er N. H. Bang: begrebet moral, C. N. Starcke: samvittighedslivet, og fremfor alt F. L. Østrup: lære om selvopdragelse, hvilken siste bog jeg i siste kapitel har holdt mig nær op til.

I.

Indledning.

———

»Hvorfor skal i altid, når i taler om en sag, straks sige: det er dumt, det er klogt, det er godt, det er ondt! Hvad betyder saa alt det? Har i derfor udforsket det indre forhold i en handling? Kan i med bestemthed fremsætte grundene, hvorfor den skete, hvorfor den måtte ske? Hvis i havde det, vilde i ikke være så raske i eders domme.«

Goethe: Werther.

MENNESKETS dybeste interesser hviler på det faktum, at det lever i samfund med andre mennesker. Et menneskeliv, blottet for slægt og venner, kammerater og landsmænd, og dog værd at leve, er der ingen, der et eneste öjeblik kan forestille sig. Om der også findes værdier i tilværelsen, som ikke kan tilskrives det sociale samvær, vil dog ingen ved disse alene kunne skabe sig eller blot fremfantasere sig et indholdsrigt og lykkeligt liv; de vilde komme til kort overfor vore oprindeligste ønsker og længsler. Betragter vi

dette som givet for ethvert normalt menneskes vedkommende, og har det blot een gang vist sig klart for ham, bliver det en uafviselig opgave at søge vilkårene for dette samliv klarede. Den, der har anstillet denne simple omtanke, vil allerede være på det rene med, at en væsentlig del af hans lykke beror på, at han kommer i det rette forhold til det ham omgivende samfund.

Herom handler moralen eller etikken, der foreløbig kan betegnes som læren om den rette opförsel i samfundet. Hvis der ikke var samfundsliv, var der ejheller moral; den er uløseligt knyttet til et liv i fællesskab mellem flere individer.

Da der gives mange andre samfund end menneskenes, vil det derimod ikke forbavse os at støde på moral også udenfor menneskelivet. Som eksempel herpå blot to træk fra myrernes verden: de blodrøde myrer og de sorte negermyrer ligger jævnlig i strid, således at det i reglen er de røde, der angriber de sorte. Under disse kampe har man set enkelte sorte myrer udvise en mærkelig pligtopfyldelse. Efterat de sorte var forjagede fra deres tue og pladsen besat af de røde, har man iagttaget, at nogle af de förste dristigt kastede sig midt ind imellem fjenderne, ja vovede sig helt ind i tuens indre for at søge at frelse nogle pupper. Eller: en myre, hvis følehorn var blevet beskadigede, blev bogstavelig talt forbundet af sine kammerater, som på dens sår udgød nogle dråber af en gennemsigtig væske, der til det öjemed udsondredes af deres mund.

For nu ret at forstå moralens betydning eller, hvad der er det samme, for at forstå, hvorfor samfundslivet er forudsætningen for menneskets stræben efter varig lykke, må man dog nærmere göre sig det klart, hvad det da egentlig har at betyde at leve i et ordnet samfund. Hvis menneskene ikke sluttede sig sammen i grupper, som kunde virke i fællesskab og kunde bindes af skrevne vedtægter og stiltiende overenskomster, vilde de leve i evig usikkerhed såvel udad- som indadtil; alle mod een og een mod alle vilde feltråbet blive; det vilde blive umuligt for den enkelte at samle sig sammen i tryghed om en bestemt gerning, lige så umuligt som det vilde blive at løse alle de store opgaver, menneskene har forenet sig om, fordi den enkelte ikke har kunnet magte dem, men som netop i så höj en grad har höjnet kulturen og forøget livsnydelserne.

Om det så kun er to personer, der virker sammen, så danner de et samfund, og der opstår nødvendigvis moral imellem dem.

Hvis to mænd er blevet enige om at ro en båd over en flod, er dette en samfundshandling. Det tilsigtede mål vil kun kunne nås ved, at de virker sammen. Kommer båden halvvejs, og B. holder op med at ro, vil målet ikke nås; båden vil dreje sig rundt i en cirkel, såfremt A. fremdeles ror til. Dette at A. stadig arbejder på at nå det tilsigtede mål, holder sig til den indgåede overenskomst, kalder man, at han »gör sin pligt«; men til gengæld venter han, at B. også skal yde noget, og

herom bruger man udtrykket, at det er A.'s »ret«, eller at han »har ret til« at kræve dette af B.

Vi ser altså, at »livet« i dette lille samfund beroede på, at den ene ydede noget og til vederlag så sin forventning opfyldt, at opnå noget tilsvarende af den anden; en gensidig hensyntagen var betingelsen for, at fællesskabet skulde bære frugt. Hvis den ene derimod — som vi forudsatte om B. — tog et ensidigt hensyn til sig selv og ikke havde öje for det fælles mål, »optrådte som egoist«, vilde der ikke komme noget ud af det hele. Men hvad grund var der for A. til at vente gengæld fra B.'s side? Ingen anden end den, at han nærede »tillid« til ham; han nærede tillid enten til hans karakter eller til hans dömmekraft, idet han gik ud fra, at B. havde lige så megen interesse af ikke at svigte som han selv. Uden denne tillid fra A.'s side vilde han overhovedet ikke have indladt sig med ham. Ifald B. skuffede denne tillid, risikeredes det, at A. tabte så meget af sin agtelse for ham, at han tog afstand fra ham en anden gang.

Består fællesskabet af flere end to personer, bliver forholdet derfor ikke principielt forskelligt: et velgörende selskab betror sine midler til en mand, for at han skal uddele dem til de mest trængende ansøgere. Hvis nu denne mand i stedet for alene at tage hensyn til den trang, der er tilstede, uddeler pengene til sine private bekendte, opfører han sig umoralsk, idet han ikke opfylder det, man ventede af ham, da man viste ham den

tillid at betro ham kassen. I stedet for at tjene samfundet tjener han sine egne private interesser.

Det bliver da, hvad enten vi har at göre med et lille eller et stort samfund, den gensidige tillid, der skal bære fællesskabet; for den enkelte gælder det at vinde og bevare de andres tillid, hvilket kun sker ved at opfylde sin pligt til alle sider og respektere de andres ret. Vi kan nu noget nærmere bestemme, hvorledes den moralske opförsel skal være. Det er den opförsel i samfundet, som sker fyldest, når individet viser sine medmennesker det hensyn, disse har ret til at vente, hvis der skal herske et tillidsforhold imellem dem. Alt efter som et menneske i sin færd udviser en sådan hensynsfuldhed eller ej, bedömmer vi ham som moralsk god eller slet (ond).

Men nu frembyder sig af sig selv det vanskelige spörgsmål: *hvormeget* har mine medmennesker ret til at vente af mig under alle de forskellige forhold i livet? jeg ved, at om jeg vil handle moralsk, skylder jeg dem et vist hensyn, men hvormeget? jeg træffer i livet folk, jeg slet ikke kender, der hurtigt dukker op i min synskres og lige så hurtigt glider ud af den, og så andre, der står mig meget nær; skal jeg stille mig ens overfor dem alle? hvad har en broder, en ægtefælle eller en tjenestepige ret til at vente af mig? Disse spörgsmål kan ikke besvares under eet, thi som følgende eksempel vil vise, hører der erfaring og kundskab til for at komme til den rigtige løsning i de specielle tilfælde. Sæt, der bliver stillet mig det

spörgsmål: må man lade en ung tjenestepige timevis slæbe på börn eller svære byrder? Det er indlysende, at hvis jeg ikke har gjort den erfaring eller på anden måde har fået at vide, at en sådan beskæftigelse kan blive skæbnesvanger for hele livet ved at medføre blivende rygradskrumninger, vil jeg aldeles ikke kunne besvare spörgsmålet og afgöre, om det er forsvarligt eller ej.

Heraf følger, at den förste betingelse for at kunne handle moralsk er at besidde en rig erfaring. Men en sådan erfaring om alle vigtige spörgsmål kan et menneske kun ufuldkomment erhverve sig, da livet er så kort. Lykkeligt er det derfor, at vi har de tidligere slægters erfaringer at bygge på; her forefindes et skatkammer, som det er af den yderste vigtighed især for den unge, der står mest famlende overfor livets opgaver, stadig at ty til. Og selv om vi ved, at verden idelig forandres og alle forhold forrykkes, hvorved de på erfaringerne hvilende moralske læresætninger må undergå tilsvarende ændringer, er det dog gavnligt at benytte de ældre tiders moralske råd som et grundlag, hvorpå der så kan bygges videre. Og hin viden forringer på ingen måde den taknemlighedsgæld, hvori vi står til det fra fædrene bevarede.

Betragter vi nu disse ældre morallærer, finder vi, at de i reglen bruger udtryk som: du *skal* ikke lyve, eller du *må* ikke lyve o. s. v. De fremtræder altså som befalinger til os. I vore dage opfatter man imidlertid moralens tale til os snarere som gode råd, vi modtager gennem erfarne og vise

menneskers mund eller fra de bedste mennesker i de svundne slægtled. Til os lyder det: du *gör bedst i* ikke at lyve, eller: hvis du vil leve et rigt og lykkeligt liv og nyde dine medmenneskers tillid, *skulde du ikke* lyve. Vi opfatter denne og lignende sætninger som venlige råd til os, som vi har ret til at tage under overvejelse, thi vi kan ikke anerkende nogen befalet læresætning som rigtig af den ene grund, at den er befalet. Heller ikke lader vi os true eller lokke til at göre det gode, ved at der stilles os straf eller belönning i udsigt som følge af vor handlemåde. Vi er selv herrer over, på hvad fod vi vil stille os til vore medmennesker, og kan indrette vor opförsel derefter; vi må blot erindre, at hvis vi mener at stå os ved at vinde de andres tillid, og hvis vi har lært og følt så meget, at uden inderligt fællesskab med andre mennesker blev livet indholdsløst og dødt, *må* vi tage det fornødne hensyn til dem, med andre ord handle moralsk. Helt undlade at tage hensyn kan nu ikke en gang det menneske, der med god vilje vilde prøve derpå; samfundslivet er et vilkår, ingen kan unddrage sig, selv ikke den mest udprægede egoist. Også dette gælder det at forstå, at vi her står overfor en naturbetingelse, det ikke er muligt at komme uden om. Problemet bliver da dette: hvorledes skal vi på bedste måde benytte denne kendsgerning under vor stræben efter lykke? Her er det, moralen tilbyder sine råd. Hedder det f. eks.: du skal være ærlig i al din færd!, gælder det for mig ikke som et bud, men som et råd;

jeg må selv overveje og prøve rigtigheden af dette råd, för jeg godkender det og tager det til følge. Som Höffding siger: »at spörge hvorfor hører til menneskets ædleste fornødenheder.« Det er ikke ved nogen udefra kommende myndighed, men gennem indre tilslutning, at sagen afgöres.

Der skal nu anføres et par eksempler til at vise, at der ikke udefra kan foreskrives et menneske en bestemt handlemåde, som gælder for alle tilfælde, men at enhver især i hver enkelt situation må skönne over, hvad der skal göres:

En mand har gjort sig skyldig i et betydeligt underslæb under sådanne omstændigheder, at han ufejlbarlig vil blive idömt en hård og langvarig straf, når det opdages, hvad sandsynligvis snart vil ske. En ven tilråder ham at angive sig selv. Dagen efter har han imidlertid skudt sig med det motiv at göre vanæren for hustru og börn så forbigående som mulig.

Fremdeles: To mænd A. og B. rejser rundt om i landet og agiterer for anskuelser, som de anser det for nødvendigt for menneskehedens lykke at udbrede. Imidlertid kommer denne propaganda på tværs af de interesser, de herskende i landet nærer, og deres foredrag nedkalder forfølgelse over dem. Medens nu A. flygter ud af landet, ledet af den tanke, at han måske en gang senere kan få ørenlyd for sine ideer, bliver B. i landet, trodser forfølgerne og lider døden for sin overbevisning.

I det förste af disse eksempler indser vi let umuligheden af, at nogen udenforstående blander

sig i sagen og siger: sådan og sådan er det din pligt at handle. Begge dele vil efter omstændighederne kunne forsvares, og alene den handlende selv kan afgöre, hvad der er det rette. I det andet eksempel træffes der under de samme vilkår to höjst forskellige afgörelser, og dog kan vi ikke sige om A. eller B., at nogen af dem har undladt at göre sin pligt. De har hver for sig ydet det bidrag til deres medmenneskers vel, som disse kunde vente, ja ser vi nöjere på B.'s handlemåde, ser det næsten ud, som om han endog har ydet noget mere. Dette forholder sig virkelig også så. En sådan selvfornægtende handling, som det er at ofre sit liv for sine meninger, er mere end nogen har ret til at kræve, det er at göre mere end sin pligt. Ikke des mindre findes der sådanne sjældne, ædle mennesker, som det ikke er givet enhver at efterligne, hvis handlemåde som gående ud over den rene skære pligt må aftvinge os den höjeste beundring. Dette sidste vil senere blive berört, det vedkommer os foreløbig ikke her, hvor vi af de nævnte eksempler særlig skulde drage den lære, at det tilkommer hvert menneske for sig selv at afgöre, hvad der i det givne öjeblik er den rette adfærd. Selv om vi nok så meget påskönner alle de gode råd, der er samlede i ældre skrifter, eller som ydes os af de mest erfarne i nutiden, må vi dog som sædelige mennesker selv prøve rigtigheden af dem i det givne tilfælde. Disse overleverede, herskende meninger benævnes ofte »den gængse moral« eller »den offentlige mening«, og

de bestemmer, hvad man i al almindelighed venter af et moralsk menneske. Når nu den offentlige mening forlanger noget af mig, som jeg efter min bedste overbevisning ikke kan gå ind på, kan jeg roligt handle på trods af offentlighedens dom, idet jeg går ud fra, at de andre, hvis de besad en grundigere indsigt, ikke vilde stille dette krav til mig. Jeg gör altså — ligesom A. og B. i sidstnævnte eks. — kun det, der *efter mit bedste skön* absolut *må* indbringe mig mine medmenneskers tillid og agtelse.

Heraf fremgår klart rigtigheden af det ovenfor sagte, at det er af den yderste vigtighed, at man erhverver sig et så omfattende syn på livet som muligt, at ens erfaringer og kundskaber spænder over så vidt et felt som muligt, thi moralen kan jo ikke levere os en opskrift over vor handlemåde i alle de tusinder af situationer, vi kan komme i, og vi vil ellers ofte risikere at stå rådvilde.

Det er imidlertid ikke nok med erfaring og kundskab. Alting her i livet kræver øvelse for at blive fuldendt; at handle moralsk er en kunst, der må læres og indøves som enhver anden. Ligesom klaverspilleren ikke må være altfor længe om at overveje, hvor han skal sætte fingrene på tangenterne, men må »have det på fornemmelsen«, således er der mangfoldige moralske forhold i livet, der kræver hurtige afgörelser, og da er det nødvendigt, at vor hele karakter er således uddannet, at det er blevet vor vane at handle moralsk, at vi ligesom har det på fornemmelsen, hvad der skal

göres, så at vi ikke i ethvert tilfælde skal behøve at anstille langvarige overvejelser.

Blandt de egenskaber det er nødvendigt at opdyrke i karakteren, hvis det sædelige skal blive en virkelig magt, må i förste række nævnes retsindigheden; det må bringes dertil, at individet føler sig drevet af en uimodståelig trang til at respektere de andres ret fuldt ud; denne egenskab må betegnes som hovedhjörnestenen i ethvert moralsk sind. Hertil kommer sådanne træk som sympati med næstens skæbne, selvbeherskelse, tålmodighed, udholdenhed, pålidelighed etc., men dette vil nærmere blive omtalt i slutningen af bogen i kapitlet om selvopdragelsen.

For forståelsen af den moralske karakter må vi blot endnu fremhæve et betydningsfuldt moment. Når vi betænker menneskehedens fortsatte moralske bestræbelser fra slægtled til slægtled ned gennem tiderne, så vil det ikke være uforståeligt, at disse bestræbelser kan have sat sig så dybe mærker i det menneskelige sjæleliv, at barnet til en vis grad fødes med disse mærker. Kendsgerningerne viser noksom dette; barnet kommer til verden med bestemte tendenser i sit sjæleliv; det har i sin hele måde at tænke, føle og handle på noget, det må have arvet fra sine forfædre. En sådan sjælelig arv, der peger i en vis om end noget vag retning, kaldes et instinkt, og af dem findes der adskillige såvel i menneske- som dyreverdenen.

Når en ung hönsehund förste gang kommer ud på jagt, »står den« straks for vildtet. Den har

samtidig ikke mindste anelse om, at den derved hjælper sin herre, thi erfaringen kan jo ikke have lært den det; det er derfor indlysende, at vi har med en nedarvet tilböjelighed, »et instinkt«, at göre.

Et sådant instinkt, der går i moralsk retning, har nu ethvert normalt menneske modtaget i arv, og det er dette instinkt, der danner en så væsentlig bestanddel af den sjælelige ejendommelighed, der kaldes »samvittigheden«.

Hvorledes ytrer dette medfødte instinkt, som virker i samvittigheden, sig? Derved at en umoralsk handling hos ophavsmanden fremkalder en udpræget ulystfølelse, en følelse af utilfredshed, ledsaget af en mere eller mindre dunkel trang til at ændre det skete i moralsk retning. Skønt som sagt alle normale mennesker kender dette ubevidste instinkt, er det dog meget forskelligt udviklet hos de forskellige. Det er om instinktet Paulus taler, når han siger, at hedningerne, som ikke har loven (ɔ: nedskrevne moralbud), dog af *naturen* gör lovens gerninger; »de viser lovens gerning skreven i deres hjerter, idet deres samvittighed vidner med dem«. Men da instinktet som sådant virker uafhængigt af den klare bevidsthed og er så forskelligt udviklet, må vi göre os det klart, at de mere eller mindre dunkle indskydelser, der skyldes det alene, aldrig kan göres til grundlag for vort moralske liv. På en solid grundvold opbygger man först sit moralske liv, når man med fuld bevidsthed overvejer sin stilling i samfundet, og når man, efter at have overbevist sig om, at livets lykke, skönhed og fylde

hviler på og ikke kan erhverves uden gennem et tillidsfuldt forhold til ens medmennesker, indretter sig herpå og på sine handlinger anlægger den målestok, at de skal være overensstemmende med det, man er overbevist om må tilfredsstille de andres retmæssige krav. Instinktet kan være en værdifuld hjælper, men kan aldrig i og for sig anerkendes som moralsk höjesteret. Kun det menneske, der med fuld bevidsthed gör følelsen af det herlige ved at nyde og skænke tillid til en væsentlig magt i sit liv og lader sine domme om, hvad der er godt og ondt, udstråle herfra samt danner sin karakter i denne retning, har i sit indre skabt sig den myndighed, hvis domme ikke kan underkendes; kun han har en fuldt pålidelig samvittighed.

Af hvad der ovenfor er sagt, vil vi let kunne forstå, at hvis det er en kunst selv at leve moralsk, så er det endnu langt vanskeligere at fælde dom over andres handlinger. Thi medens man nogenlunde kan göre sig klart, under hvilke forhold man selv lever, er det såre sjældent, at man har nøglen til sin næstes liv. Ingen kan jo se helt ind i et andet menneske eller kende alle de mange omstændigheder, der kan påvirke hans handlemåde; lidt kender vi måske til dem, men næsten aldrig helt til bunds. Derfor har sætningen »dömmer ikke« været fremhævet af alle store morallærere; og hvis vi ikke skal dömme, skal vi naturligvis end mindre fordömme. Dömmesygen har altid med rette været anset for en af de styggeste

udvækster på samfundslivet. Hvis vi af en eller anden grund er kaldede til at beskæftige os med en andens handlinger, er der for os kun et at göre, at søge at forstå dem. »At forstå alt er at tilgive alt,« siger en fransk forfatterinde i samstemning med det motto, der indleder nærværende afsnit. Det gælder om at se sagen fra alle sider og få alle de oplysninger om den, som kan skaffes til veje. Dersom vi ser en fader behandle sine to sönner forskelligt, pålægge den ene langt större pligter end den anden og optræde langt strængere overfor den förste, er vi så berettigede til på stående fod at fælde den dom: den fader bærer sig ikke rigtigt ad, han er uretfærdig mod sit ene barn? Svaret ligger i det foregående.

Følger da heraf, at vi skal dömme ens om gode og slette handlinger og uden videre slå alt i hartkorn? Ingenlunde. Hvis vi står ligeoverfor en handling, der forekommer os at være slet i moralsk forstand, skal vi blot opsætte vor dom, til vi kender de nærmere forhold. Der er mennesker, som handler hensynsløst og egenkærligt, fordi de fuldstændig er blottede for enhver grundsætning. De henlever deres liv så dyrisk og blindt, at de ikke en gang skænker det en tanke, hvorledes de bedst kan tjene deres höjeste interesser. Sådanne menneskers hensynsløse adfærd er vi ubetinget berettigede til at stemple som umoralsk, og de vilde ikke en gang selv være i stand til at protestere imod denne vurdering. Fremdeles kan vi få at göre med slette handlinger, hvis ophavsmand har begået et bevidst

brud på sine egne grundsætninger; han vedkender sig moralen som rettesnor for sit liv, men i det enkelte tilfælde har han overtrådt den. Her vil vor dom heller ikke være tvivlsom. Men de tilfælde vi oftest står overfor i livet er sådanne, hvor enten den handlende uforvarende har overtrådt sin pligt, fordi han ikke har besiddet erfaring eller kundskab nok til at træffe den rigtige afgörelse, eller hvor handlingens slethed kun er tilsyneladende, fordi vi, tilskuerne, mangler den fornødne indsigt i motiverne. I disse tilfælde er det, det gælder at optræde varsomt med vor dom. »Tilgiv dem, for de ved ikke, hvad de gör,« er et værdigt standpunkt at indtage til de förste af disse, eller som Marcus Aurelius udtrykker sig: »Det vil være rigtigst, om et menneske også elsker dem, der forser sig imod ham. Men dette vil ikke falde ham vanskeligt, når han erindrer, at alle mennesker er hans beslægtede, og at de mod deres vilje og af uvidenhed forser sig imod ham.« Endvidere må vi vel vogte os for ikke at slå bedömmelsen af handlingen og af personen sammen, thi til det moralske sindelag overhovedet kan vi ikke slutte os af en enkelt handling. Vil jeg fælde en dom over personen selv, må jeg kende hans optræden under mange forskellige situationer for at se, om han i det store og hele lader sig lede af moralske principper, ikke hænge mig i et enkelt misgreb. Derimod kan jeg ikke, således som nogle mener, lade min dom betinge af, at jeg ved, der gives svagere og stærkere naturer. Den moralsk svage

er og bliver i samme grad den moralsk værdiløse; han kan ikke göre krav på afslag i fordringerne, fordi han mangler karakterstyrke.

Når vi går så forsigtigt til værks, som det i det ovenstående anbefales, vil vi ikke så let kunne göre den fortræd, som en overilet og uretfærdig dom kan forvolde. Endelig må vi betænke, at for at fælde uskönsomme domme skulde man helst være ulastelig selv. Men hvem er det? »Den som er ren, kaste den förste sten!«

Vi har allerede fremhævet, at det ligger i menneskets egen hånd, hvad stilling han vil indtage til sine medborgere. Man kunde i så henseende skelne mellem fire forskellige grader af opförsel. Han kan stille sig på en fuldstændig fjendtlig fod med samfundet og i den grad være en fare for den almindelige sikkerhed, at samfundet må værge sig, betragte ham som en forbryder og anvende straf overfor ham. Dette kalder vi den forbryderiske opförsel. Et mord f. eks. er en sådan handling, som samfundet ikke tör lade gå upåagtet hen. Men hvis et individ bryder et givet løfte, vil dette i almindelighed ikke være nogen *strafbar* handling, uagtet den må stemples som i höj grad umoralsk. Vi ser heraf, at det kun er overfor et mindretal af hensynsløse handlinger, staten finder sig beföjet til at gribe straffende ind; de øvrige overlader samfundsmagten det til individerne selv at være på post overfor og tage sine private forholdsregler imod. Disse repræsenterer den anden grad, den umoralske opförsel. Ser vi nærmere på disse to

grader, lægger vi mærke til, at vi i begge tilfælde kan anvende udtrykket »ret«. Vi siger »ingen har ret til at dræbe et menneske«, lige så vel som »man har ikke ret til at bryde sit løfte«. For at skelne dem taler man i förste tilfælde om »juridisk ret«, i sidste om »moralsk ret«. Hvis en sagfører tilskynder sin klient til sagsanlæggelse, skönt han er overbevist om, at sagen vil tabes, har han juridisk, men ikke moralsk ret dertil, da klienten selvfølgelig kan göre krav på et sagligt, uegennyttigt råd. På den tredje grad af opförsel har vi i et ovenfor anført eksempel et mønster i A. Det er den pligtopfyldende opförsel: A. gör sin pligt, han går ikke fra sine meninger, men da han tror at opfylde de krav, hans medmennesker kan stille til ham, på bedste måde ved at vente på lysere tider, hvor han atter kan komme til at bruge sine evner, bringer han sig foreløbig i sikkerhed. Her er vi indenfor moralens specielle område. B. derimod afgiver eksempel på noget derudover, en fjerde grad, der i dette tilfælde former sig som offervillighed. Han sætter sit liv på spil, ja ofrer det for sine ideer, men dette er mere end nogen har ret til at forlange af ham. En handlemåde af denne art falder udenfor — står over om man vil — enhver moralsk vurdering, således som vi her opfatter moralen. Betegnelsen moralsk tilkender vi alene de handlinger, der tilfredsstiller retfærdighedskrav ɔ: opfylder hvad samfundet rettelig kan forlange. Derimod at »göre mere end sin pligt«,

er handlinger, som er moralen ganske uvedkommende, uden for så vidt som karaktertræk af den nævnte art af og til kan være til støtte for de egentlige moralske afgörelser. Ædle mennesker med höj ideel stræben kan göre krav på vor beundring; det er et æstetisk tiltalende skue at se en karakter udfolde sig og vokse gennem selvfornægtelse og opofrelse, ganske som det er at betragte en ånd, der tilbagetrukket i sig selv rastløst arbejder på sin selvudvikling, eller en sådan, der uafbrudt virker skabende udadtil — noget *moralsk* fremragende er der kun ikke i alt dette. Det kan være en stor lykke for en rigmand at kunne anvende formuer i et eller andet af ham selv foretrukket formåls tjeneste — nogen ekstra *moralsk* præstation har han ikke leveret, selv om han også har gjort mere end sin skyldighed. Alle disse handlinger bærer et ganske individuelt præg, de er udslag af en eller anden livsanskuelse eller særmening og kan ikke som de moralske indordnes under noget alment princip. Også i deres virkninger er de tit ganske lunefulde. Tag en egenskab som godgörenhed, hvilket janushoved har den ikke! Hvor mange er vel på det rene med den demoralisation, en almisse næsten uundgåligt må medføre for modtageren, for blot at nævne en af dens skyggesider. Uden at gå den altfor nær tör man nok hævde, at den höjst er et tarveligt surrogat for retfærdighed og ikke egner sig til at erstatte denne. Godgörende mennesker uden retfærdighedssans er der nok af, men de vejer moralsk set såre

lidt. Dette gælder såvel i private forhold som i samfundslivet, hvor uretmæssige tilstande ikke afhjælpes, men i reglen blot opholdes ved veldædighed.

Efter den her fremsatte opfattelse kommer moralen kun til at beröre en forholdsvis ringe del af den fulde personlighed. Ovenover den moralske sfære ligger en udstrakt tumleplads, hvor den individuelle ejendommelighed frit kan röre sig. Uden dette frie felt vilde livet blive stumpt og fattigt; her trives netop dets fineste spirer, og her har de frihed til at danne så sælsomme og bizarre former, deres natur kræver. Moralen holder sig ærbødigt på afstand, blot det ene iagttages, at individet holder sig ovenover niveauet, ikke nedenunder. Det er her vi befinder os »hinsides godt og ondt«, men ikke fordi vi, som Nietsche mener, har vendt op og ned på de moralske værdier, men fordi vi tror, at en stor del, ja langt den störste del af det, som er godt eller ondt for et menneske, ligger udenfor moralens kompetence, er moralsk indifferent. Hvad der er ret eller uret, afgör moralen, men hvad der er godt eller hvad der er bedst for et menneske, vil for störste delen afgöres ud fra dette menneskes særegne livsideal. Vil han hengive sig til videnskabelig syssel eller foretrækker han at ofre sig for sociale reformer, har han i intet af disse tilfælde valgt noget særligt moralsk, noget overmoralsk; hvad man kan sige er, at han har søgt at tilfredsstille sin individuelle trang. Når Darwin beklager sig over, at han i sit liv

kun har gjort så lidt direkte godt, vil man tværtimod være tilböjelig til at lykønske ham til, at han ikke helligede sit liv til godgörenhed, og når Krapotkin modsat forlod en ærefuld videnskabelig bane for at beskæftige sig med sociale reformer, er der ingen mulighed for at underkaste dette skridt nogen moralsk vurdering. Hvad der er bedst (ikke mest moralsk), kan kun bestemmes som det, der mest höjner den enkelte personlighed, gör ham störst som menneske. Hvori det nærmere set består, bliver en sag for sig. Her på personlighedens höjder befinder vi os ude i det ganske individuelle; hver tegner det fuldkomne på sin måde. Noget fælles livsideal besidder vi ikke, valget står imellem modsætninger så dybe som intet andet sted. »Form livet som et kunstværk!« tilråber den antikke tid os. »Tilintetgör dig selv, vær ydmyg, elsk din næste!« byder de orientalske religioner. Herimod vender i nutiden en ånd som Nietsche sig: »Bliv den, du er! Min store kærlighed til de fjerne slægter byder: skån ikke din næste. Mennesket er noget, der må overvindes.« De kommende slægters, overmenneskenes karaktertræk tænker han sig som den absolutte modsætning til den religiøse type. Hvilket fysionomi tegner Nietsche dem da med? Sit eget, med det velbekendte udtryk af grænseløs hensynslöshed, mod og uböjelighed.

Livsanskuelse og ideelle opgaver kan det menneske ikke undlade at forme sig, som vil leve fuldtud. Hvad det ovenfor gjaldt for os at pointere,

var blot, at de er for individuelle til at danne grundlag for moralen. Moralen som praktisk *videnskab* kan kun opbygges på de faktiske fællesmenneskelige livsvilkår.

Hvis de moralske sætninger kom over os som befalinger, der skulde passe på alle mulige enkelte tilfælde, og som hver især krævede ubetinget lydighed efter deres bogstavlyd, vilde der let kunne opstå aldeles uløselige »pligtkollisioner« ɔ: tilfælde, hvor man ikke vilde kunne opfylde eet bud uden at støde an mod et andet. Når det således hed: »Du må aldrig lyve«, og: »Du skal elske din næste«, vilde det ofte blive umuligt at adlyde begge disse bud bogstaveligt:

En gammel dame har en sön i Amerika, om hvem hun tror alt muligt godt, at han er et flittigt og retskaffent menneske o. s. v. Imidlertid vides det gennem hjemvendte Amerikanere, at han i virkeligheden er en dagdriver og i alle måder bærer sig lumpent ad. Vi forudsætter yderligere, at moderen er svagelig og af et følsomt gemyt, så at en meddelelse om de faktiske forhold kunde ventes at virke dræbende på hende eller i alt fald forbitre hendes sidste korte levetid. Hvis hun nu forhører sig om sönnen, skal man så opfylde buddet: »Du må aldrig lyve« eller: »Du skal elske — altså vise skånsomhed mod — din næste?« at opfylde dem begge er umuligt. Havde vi kun de skrevne ord at rette os efter, vilde vi stå ganske rådvilde. Hvis vi derimod gör de ovenfor omtalte grundsætninger til vore, kan vi med god samvittighed

træffe vort valg. For os bliver da det afgörende at opføre os således, som vi antager vor næste har ret til at vente af os, og i så fald kan vi umulig tro at have lov til at rette et brutalt slag mod et medmenneske, der kan medføre skæbnesvangre legemlige og åndelige lidelser. Måske havde sagen stillet sig anderledes, ifald hun havde været yngre, mere livskraftig og haft evne til at gribe ind i sönnens liv. Som forholdet er, er det vor pligt at skjule sandheden. En usandhed af denne art kaldes i almindelighed en nødlögn, men trænger ikke til dette undskyldende i sit navn. Thi hvem skader vi ved en sådan lögn? Ikke et eneste menneske, ikke en gang vor egen karakter tager skade; thi vi betragter ikke den nögne sandhed, dette at berette en sag nöjagtigt som den er, som noget i og for sig fortjenstfuldt; sandheden er for os kun et middel til at fremme höjere formål. Hvor værdifuld derfor end sandhedskærligheden kan være som moralsk *egenskab*, må vi ikke forledes til at give den suveræn magt; også den må, hvis den ikke skal føre os på afveje, underordnes det skyldige hensyn til næsten. I det nævnte tilfælde falder det os da så lidt svært at finde den rette handlemåde, at vi ikke en gang kan anerkende, at der foreligger et sammenstød af pligter, en pligtkollision, eftersom det eneste, der er at göre, ligger lige for hånden, såfremt vi går ud fra de ovenfor anførte principper.

Lige overfor dem, der forlanger, at vi skal opfylde de gængse eller hvilke som helst andre

moralbud bogstavret uden hensyn til de mange forhold, der kan göre sig gældende, lige overfor dette rene og skære principrytteri opstiller vi et andet ideal, den *taktfulde* opförsel, der sér sig om til höjre og venstre og nöje overvejer, hvilke hensyn der vejer mest i vægtskålen. Til at træffe de rigtige afgörelser her i livet hører der betydeligt mere end kendskab til nogle skrevne bud; der kræves en fylde af erfaringer og kundskaber, som aldrig kan blive for omfattende; men det er endnu ikke nok, den taktfulde opförsel må øves og atter øves, ja ser vi nærmere til, opdager vi, at det er en *kunst*, der for mange kan være vanskelig nok at lære, og hvori ingen bliver udlært.

II.

Livet i hjemmet.

»Ved egen gören og laden er det, at vi får det klareste indblik i den sædelige verdens hele omfang, og kun fuldtud på denne måde. Först nu ved vi, hvad den indeholder, og behøver ikke mere noget fremmed vidnesbyrd, men formår selv at fælde dom over os; först nu er vi myndige.«
Fichte: Taler til den tyske nation.

VENDER vi os nu til de specielle forhold, hvorunder et menneske i almindelighed henlever sit liv, bliver det kun nogle ganske få hovedpunkter, vi her kan få lejlighed til at beröre. Vi vil tage dem i den orden, hvori de i reglen opleves, og gruppere dem under følgende afsnit: Livet i hjemmet. Uddannelse og livsstilling. Kvindens særlige vilkår. Erotiske forhold. Det offentlige liv. Som den förste ramme for livet møder os hjemmet; her slår barnet for förste gang öjnene op, og her lever det et stort og betydningsfuldt afsnit af sit liv.

Hjemmet er förste og fremmest bygget på det ægteskabelige samliv mellem mand og kvinde; hvor

der er börn har det tillige den opgave at yde betingelserne for disses udvikling. Den förste side ved hjemmet finder senere omtale, her skal vi væsentligst beskæftige os med börnenes stilling i hjemmet, medens vi dog vil medtage nogle andre levende væsener, der meget ofte danner en bestanddel af det.

Ser vi på forældrenes forhold til deres börn med de betragtninger over moralens væsen for öje, vi anstillede i indledningen, vil vi måske i förste öjeblik finde, at dette forhold indtager en særstilling. Vi fremhævede bestemt, at det moralske liv i egentligste forstand kun kunde bero på frivillig tilslutning, men i forældreforholdet hersker jo et helt andet princip, idet alting her til syvende og sist munder ud i tvangsmæssig lydighed. Her er ikke tale om råd: »Du skulde ikke gå der og derhen, fordi det er slemme börn, der vil lære dig uartigheder,« nej det hedder simpelthen: »Du må ikke gå derhen!« og vi ser ikke den slette handling alene blive lönnet med foragt eller misbilligelse, den umoralske opförsels naturlige konsekvenser, men også med straf. Hvorledes kan nu denne adfærd fra forældrenes side, som vi alle umiddelbart billiger, forliges med de omtalte grundsætninger? Ser vi nærmere til, vil vi opdage, at det, der gör sagen lidt indviklet, er den særegne omstændighed, at vi hos börnene ikke har at göre med modne, fuldt færdige væsener, vi kan behandle som ligemænd. Det fuldt udviklede samfundsliv, der, som vi har set, inderst inde er et gensidigheds-

forhold, må som sådant kræve visse fælles betingelser, et vist jævnmål af intelligens og udvikling. Forholdet til barnet hviler på den forudsætning, at det er vor opgave at arbejde på at få en sådan social ligemand ud af det, og at det selv, når dette stadium er nået, vil billige de midler, vi har måttet anvende undervejs. Hvis vi fastholder dette og erindrer, at vi bestemte den moralske opförsel som den, der efter vort bedste skön måtte tilfredsstille vor næstes retmæssige krav, medens den måske i öjeblikket faktisk kunde forekomme ham vilkårlig, er den formentlige modsætning løst I forældreforholdet er motiveringen af tvangen den, at börnene en gang i tiden, når de er blevet modne til selv at dömme i sagen, vil erkende, at den var betimelig, og den pligt, forældrene har mod samfundet, at opdrage sit afkom til nyttige medlemmer af det, kommer da ingenlunde på tværs af de grundsætninger vi er gået ud fra.

Hos dyret som hos mennesket er forældreforholdet en følge af den nyfødtes legemlige og åndelige ubehjælpsomhed; det er nødvendigt at made og pleje fugleungen, til den bliver flyvefærdig. Jo mere ubehjælpsom og afhængig ungen er, des mere betyder forældreforholdet, og nu er jo menneskebarnet blandt de ynkeligste af alle skabninger, og tillige en af dem, der er længst om at udvikle sig — blive »flyvefærdig«, hvad der måske kommer af, at mennesket kræver en særlig höj grad af udvikling for at kunne bestå i kampen for tilværelsen. Forældreforholdet får derfor her en betydning og

udstrækning som intet andet sted. Det samfund, som har interesse for sin egen vækst og trivsel, har ganske naturligt blikket åbent herfor, hvad der ses af, at det endog optræder fysisk tvingende overfor forældre, der på forskellig vis vanrøgter denne sag. Det antager sig börnenes sag, hævder deres ret til at eksistere og til at modtage et vist mål af opdragelse og undervisning. Som en art tillidshverv betror det forældrene at sörge for, at disse ting kommer börnene til gode, men hvis forældrene ikke af sig selv af moralske grunde bevæges til at göre det, optræder det tvingende med bøder og straffe. Hos os tvinger samfundet forældrene til at forsörge deres börn til deres 18de år, til at lade dem undervise og til at værge dem fra at begå ulovlige handlinger; de kan endog i visse tilfælde straffes for deres börns lovbrud, når det viser sig, at de skyldes mangel på tilsyn (f. eks. jagtforseelser, der sker med forældrenes vidende). Fremdeles kan börn fratages de forældre, der forsömmer deres pligt, hvorpå forældremagten går over til det offentlige. På den anden side tilkendegiver samfundet ved at sætte grænser for forældremyndigheden, at börnene kun er forældrenes betroede gods, og at de ikke er til, for at der egenkærligt skal drages fordel af dem; det lader sig derfor ikke nöje med den offentlige menings misbilligelse af börns udnytning, men indfører lovbestemmelser, der rentud forbyder mindre börns fabriksarbejde o. desl., kort sagt sætter en stopper

Medens vi således i det ovenstående har søgt at retfærdiggöre forældremagten ved den nødvendige, af samfundets tarv påbudte, omsorg for barnet og ved dettes egen velforståede interesse, har vi intet hensyn taget til »blodets bånd«. Det blotte faktum, at forældrene har sat et barn i verden, indeholder i og for sig ingen adkomst til at stille vilkårlige krav til barnets lydighed. Det er samfundet, der af hensyn til barnets uudviklede intelligens overdrager forældrene det hverv og den byrde at tænke for det. Det er da kun i uegentlig forstand et magtforhold, og i hvert fald ikke af dem, der er blot til lyst. Man kunde sidestille samfundets forhold til börnene med dets behandling af en anden gruppe åndeligt mangelfulde væsener, der heller ikke er i stand til at leve noget samfundsliv, de sindssyge, og opfatte det som en art formynderskab. Det renoncerer på den fri tilslutning til moralens bud og indsætter for en tid autoritetsforholdet, stolende på at, ligesom den sindssyge efter sin helbredelse vil billige dette, således også barnet, når det bliver fuldmodent. Overfor det lille barn selv kan tvangen så lidt som overfor den sindssyge begrundes, men barnenaturen kræver heller ikke dette; den er indrettet på formynderskab og befinder sig bedst ved den tankelettelse, dette medfører.

Kræver nu end hensynet til barnets virkelige interesse i förste linie, at det opdrages målbevidst med fremtiden for öje, så er det dog ikke berettiget at betragte barnealderen blot som en ubehagelig

skole for den voksne alder. Ethvert stadium har sin berettigelse og krav på at gennemleves efter sin natur; det vilde være vold, om man nægtede barnet at tilfredsstille öjeblikkets lyster, de barnlige interesser. Iøvrigt hører dette emne nærmest ind under opdragelseslæren, hvorfor der her kun skal gives ganske få antydninger.

Det er nu almindeligt anerkendt af alle moderne opdragere, at det princip, der bör følges for at udvikle barnets moralske karakter, er lidt efter lidt at søge at opnå, at det selv kan se konsekvenserne af sine handlinger. För barnets intelligens er så fremskredet, at det kan benytte sine erfaringer, er det uundgåeligt at knytte direkte straffe af en eller anden art til de umoralske handlinger, således at denne sammenhæng præges i barnets bevidsthed. Men selv på dette trin kan der begås grove fejl, hvis man ikke regner med barnets bestandige udvikling eller med de forskellige karakterer. Er barnet begyndt at indrette sin opförsel efter mulig straf eller belönning, vil det efterhånden nå til at böje sig for misbilligelse eller ros eller endog, når forholdet har udviklet sig til det rette sympatiforhold, for tanken på forældrenes bedrøvelse over en slet handling. I så fald vil en hård behandling være på urette sted og vil endog kunne ødelægge det gode forsæt, der er i god gang med at spire frem. Der er mange eksempler på, at et blødt gemyt hele sit liv igennem ikke har kunnet frigöre sig for en vis bitterhed over en unødig hård behandling i barndommen.

Bestræbelserne bör altså först og fremmest gå ud på så snart som muligt at få börnene bort fra det autoritetsmæssige forhold, at de stadig i forældrenes dom søger målestokken for deres handlinger, og i stedet for indprente dem, at slette handlinger straffer sig selv. Den naturlige straf for at have ødelagt en lommekniv ved at hugge den imod en sten er ikke prygl eller skænd, men ganske simpelt savnet af den, indtil lommepengene sætter vedkommende i stand til at skaffe en ny. Denne straf har den fordel at være overensstemmende med den, den voksne senere hen i livet vil møde; den skærper barnets blik for årsag og virkning og vænner det til at tage de fjernere følger af en handling i betragtning. Hertil kommer, at en sådan måde at straffe på aldrig vil kunne forekomme barnet vilkårlig og uretfærdig, og vil derfor ikke, som så ofte direkte vold, ødelægge hengivenhedsforholdet. Meningen hermed er ikke fuldstændig at banlyse al straf eller misbilligelse fra forældrenes side; også disse ting må barnet regne med som rimelige følger af sin slette handling — ligesom det ude i det store samfund har at regne med den offentlige menings dom —; meningen er blot, at disse midler efterhånden skulde træde i skygge for de ulæmper, handlingen med iboende nødvendighed fremkalder, så at det bliver på disse, at barnets tanker först falder.

Skal dette princip gennemføres, kræves der unægtelig mere selvbeherskelse af forældrene, end man hidtil har været vant til. De må opgive at

forlange den blinde lydighed, der ingen anden hensigt har end at kue barnets vilje. De må tage sig i mangt et vredesudbrud for at afvente den straf, barnets forseelse i sig selv nedkalder over dets hoved. At der herom må herske fuld samstemmighed mellem forældrene, er en forudsætning, der næppe behøver at omtales; den mindste vaklen eller lunefuldhed kan let ødelægge det hele. Det mål, der stedse må haves for öje, at udvikle börnenes evne til at styre sig selv, kan ikke nås, uden at man ret tidligt begynder at opbygge den samvittighed, de för har haft anbragt hos forældrene — idet de har handlet på disses tro og love —, hos dem selv. För der i deres eget indre er skabt en selvstændig domstol, der siger dem, hvorved det gode i og for sig er værdifuldt, kan de ikke stå på egne ben; men dette sker virksomst derved, at de praktisk lærer, hvad der vindes ved gensidig hensyntagen og tabes ved det modsatte. Mer end al formaning udretter her rig erfaring. Det bliver derfor forældrenes sag at lade dem röre sig passende frit; ved altfor meget regereri ødelægges initiativet til at göre de nødvendige erfaringer. Tvangen må løsnes mere og mere; har barnet gået i en kort snor, må den göres længere og længere; en kort snor, hvori der oven i købet idelig rykkes, virker i længden sløvende. Endogså altfor megen omhu virker skadeligt; kun ved at prøve de små stød, verden giver, bliver det muligt at undgå de store. Og der må skabes anledning til, at kræf-

större opgaver at løse og vænne dem til at omgås stedse betydningsfuldere tillidshverv. Er målet nået, og börnene blevne »flyvefærdige«, er forældrenes specielle hverv endt. Nu må de også vide dette og virkelig lade dem flyve, ikke udstrække deres formynderskab udover den nødvendige tid.

Der er et afsnit af barndommen, vi må skænke særlig opmærksomhed, fordi det ofte vanrøgtes på den besynderligste måde; det er det allerförste leveår, pattebarnsalderen. Dette er jo moderens egentlige felt, hvor hun ved at amme sit barn og vejlede det i dets förste ubehjælpsomhed först ret skulde vise sig som moder. Men hvor ofte ses det ikke, at mødre på dette punkt står langt under dyrene i omhu for deres afkom. Under de mest intetsigende påskud eller af ren og skær magelighed overlader de deres börn til ammer, skönt de må vide, at barnets ejendommelige følelse for moderen ikke skabes ved at hun føder dem, men kun ved at hun selv opammer dem, og ser således med koldt blod på, at denne følelse går over på ammerne. Eller også giver de dem surrogater, uagtet det er en bekendt sag, at der endnu intet er opfundet, som kan erstatte modermælken, og udsætter således med velberåd hu barnets helbred og liv for de allerstörste farer. Hvis man skulde være forlegen for at finde et eksempel på brutal egoisme, behøver man blot at se på disse dagligdags kendsgærninger.

Vi har hidtil udelukkende set på forældreforholdet

som en byrde og kunde ikke undgå det, da noget, man ikke kan unddrage sig, fra een side set absolut må kaldes en byrde. Men den anden side af sagen er, at denne byrde dog på en måde er frivillig hidkaldt, thi når to mennesker stifter et hjem, er det jo i reglen i det glade håb at få börn omkring sig. Af åndeligt sunde mennesker betragtes det som en af de största velsignelser ved livet at omgives af barneansigter, og har vi ovenfor talt om betingelserne for at skabe lykkelige vilkår for börnene, vil det være naturligt også at dvæle ved den lykke, börn kan skabe deres forældre, og den betydning, de kan få for disse.

For forældre er det en tilfredsstillelse ligesom at se deres eget liv og deres egne ideer fortsatte udover deres levetid, at se deres bestræbelser, i stedet for at spredes for alle vinde, samles i börnene som i et brændpunkt. De har den lykke at kunne være vidne til det smukkeste skuespil, der findes, den menneskelige ånds successive udfoldelse og blomstring, og at kunne lede denne vækst i sunde og skönne baner. Medens den voksnes åndsliv, naar det har kulmineret, ellers let kunde stagnere, tilføres der nu gennem börnene nyt liv og nye impulser. Gennem dem ledes en ström af nutidslivet ind i hjemmet, og da det er börnene selv, der repræsenterer det nye, kommer det tilmed i en skikkelse, der har betingelser for at vinde de ældres sympati. Men også forældrenes *karakter* vil vinde ved den rette beskæftigelse med börnene;

hedskærlighed. Thi börn lader sig ikke narre, de hænger sig i småting, og brister tilliden på eet punkt, vil den let briste på flere. Den rette opdrager vil da under arbejdet selv opdrages. »Det er en sandhed, som det endnu står tilbage at anerkende, at det sidste trin af den åndelige udvikling hos enhver mand og kvinde kun kan nås gennem en rigtig udøvelse af forældrepligterne.« [1]) Man tænke blot på, hvor tit det sker, at et barns særegne begavelse fører den voksne ind i interesser, der hidtil har ligget ham fjernt. Ved at han får blik for de forskellige karakterer hos börnene, vil endvidere hans menneskekundskab forøges, og han vil lære at behandle de forskellige naturer forskelligt og at lade börnene gå hver sin vej efter deres begavelsers særegenhed. Hvor ofte börn har kunnet samle forældre, der var ved at glide fra hinanden, om sig som om en fælles opgave, er en bekendt sag.

Hvad kan nu forældrene til gengæld for deres omsorg vente af deres börn? Man har især tidligere bestemt holdt på, at börnene skyldte deres forældre taknemlighed. Vi skal nu se på, om disse i almindelighed kan göre krav herpå. Det at de har sat barnet ind i verden, kan de dog vel ikke vente nogen tak for. Ingen fader eller moder kan garantere sit barn nogen lykkelig tilværelse, og barnet har ikke ansøgt om nogen tilværelse. Og for den nødtörftige forsorg og pleje kan forældrene

[1]) Spencer.

lige så lidt göre krav på tak, da ingen har ret til at vente nogen særlig taknemlighed af den, mod hvem han simpelthen gör sin pligt og ikke andet. For at vente udbrud af taknemlighed af det lille barn, måtte man derfor tillægge det en indsigt og kritik, det umuligt kan have, hvorfor vi ikke tager i betænkning at udtale, at vi betragter den som en unaturlig følelse i barnealderen, når den da skal indeholde mere end den öjeblikkelige erkendtlighed og velvilje, der fremkaldes, når man gör barnet en glæde. [1]) Og kloge forældre vil vogte sig for kunstigt at fremelske den, men vil lade sig nöje med den form for taknemlighed, planten udviser, når den bliver plejet med omhu af gartneren; de vil finde den bedste tak for hvad de gör i et fornöjet smil og blomstrende kinder.

Anderledes med det barn, der er kommet til skelsår og alder. Det har mulighed for at bedömme forældrenes hele stilling, kan se de vanskeligheder, de kan have haft at kæmpe med, og den opofrelse og personlige tilsidesættelse, de har lagt for dagen for at få börnene frem, og lige så unaturligt vilde det være, om et voksent barn under disse forhold ikke til sin naturlige hengivenhed föjede en bevidst taknemlighedsfølelse. Det staten og den offentlige mening forlanger af forældrene er jo kun et minimum; alt hvad de gör derudover for deres börn,

---

[1]) »Du kunde jo ha ladt vær' at få vos,« som et barn en gang ikke uden föje udbrød, da moderen beklagede sig over stöjen i barneværelset.

har disse grund til at takke for, ja de må føle det som en gæld, de vanskeligt kan betale fuldt ud, og det er kun naturligt, når følelsen heraf og den hengivenhed, de i al almindelighed nærer for forældrene, munder ud i pietet overfor dem. Ved pietetsfølelsen forstår man den følelse overfor det gamle og de gamle, som respekterer og skåner det i den skikkelse, det nu en gang har, med alle dets gode og skrøbelige sider. Om end den unge er nok så opfyldt af reformiver og føler trang til at vende op og ned på alting, vil han, om han er besjælet af pietetsfølelse, betragte det fædrene hjem som et sted, der skal være fredhelligt for omvæltningens uro. Lad ham vende sig alle andre steder hen, angribe kreti og pleti, vække röre og forargelse — sine forældres politiske eller religiøse overbevisninger vil han respektere. Intet vækker en sådan bitterhed, som når den gamle har følelsen af, at ægget vil lære hönen, hvad der for ham betyder, at den unge ikke vil anerkende *hans* arbejde og kamp for at nå en overbevisning; intet er ham mere stødende, end når det hidtidige forhold således vendes om. Der er intet sted, hvor der i den grad er brug for den kunst at udvise takt i sin opförsel som i forholdet mellem forældre og ældre börn. Thi det er en lige så stor moralsk forsyndelse at lade hensynsfuldheden gå så vidt, at man ikke skulde leve sit eget liv efter sine egne ideer. Når man en gang er flyvefærdig og selv har fået en samvittighed, kan det ikke gå an at leve på tværs af den; man kan måske tie til meget,

der vækker ens modsigelseslyst, men selv deltage i handlinger, der strider mod ens inderste overbevisning, af pietetsgrunde, har man ikke lov til. Hvor bundet man end føler sig af fortiden, og hvor skånsomt man end fristes til at optræde, tör man aldrig glemme, at man er ansvarlig overfor fremtiden og har den pligt at bygge med på de ny livsformer. Opstår der divergens om et eller andet principspörgsmål, må fremgangsmåden være skånsomt at udvikle sine grunde, men ikke at forlade sin overbevisning. Sorg og brydning kan ikke altid undgås, men ved taktfuld opförsel fra begge sider behøver der ikke at komme bitterhed ind i forholdet, og her bör den ældre vise så megen resignation, at han indser, at det åndelige formynderskab er forbi den dag, börnene har lært at stå på egne ben.

Et særligt moment gör sig gældende i hjem, der rummer flere börn, gennem søskendeforholdet. Her træffer barnet ligestillede væsner, ser snart fordelen ved at stå sig godt med dem og kan derved tidlig få lejlighed til at øve sig i de mest elementære samfundsegenskaber. Det vil lære at begrænse sine lyster, at se en sag fra mere end een side; dets egenrådighed vil finde naturlige grænser i broderens eller søsterens tålmodighed. Slægtskabet og den fælles opdragelse vil bevirke, at kanterne til at begynde med ikke er så skarpe, som de vilde være ude i den store verden. Barnet lærer da at böje af, at resignere og at forstå, at den, der intet yder, får heller intet — en ypperlig

skole for fremtiden. I denne indbyrdes opdragelse til omgængelighed bör forældrene så lidt som muligt gribe ind for ikke at ødelægge evnen til at bilægge opståede uenigheder ved fredelige forhandlinger. »Lad dem blot selv afgöre det,« er det eneste fornuftige standpunkt fra de voksnes side, selv om en gang imellem en regulær bataille må afbryde forhandlingernes gang. Så vil börnene hurtigt af sig selv lære fordelene ved at kunne stole på hverandre og det mislige i at snyde hverandre.

Man kan ikke give nogen fyldestgörende skildring af vilkårene for samlivet i et hjem uden at nævne de mennesker, som uden at høre til familien af forholdene tvinges til at opholde sig der som tjenere. Den dårlige undervisning og uddannelse, en mængde mennesker endnu må tage til takke med, er en af de virksomste årsager til, at der findes tyendeforhold af den art, vi nu kender dem, hvor unge mænd og især kvinder må tilbringe en stor del af deres bedste år med at være de heldigere stilledes tjenere. Dette kan nu foreløbig ikke være anderledes, og idet vi betragter forholdet som givet, vil det nærmest blive vor opgave at pege på nogle af de værste misforhold, det kan give anledning til. Der er næppe synderlig anledning til her at dvæle ved tyendets ydre kår, thi for det förste er rimeligheden af de reformer, der i så henseende er stillet krav om, en begrænset arbejdstid etc., så umiddelbart indlysende og almindelig anerkendte, at enhver motivering vil være overflødig, for det andet er der ingen tvivl om, at

de pågældende selv, ved organiseret sammenslutning, vil blive i stand til at føre deres sag igennem. Og som allerede antydet i det foregående er det hovednerven i dette skrift, at hvad man kan kræve som sin ret, skal man ikke udbede sig som en nåde.

Langt mere grund er der til at beröre det indre samliv i hjemmet, da dette er af de ting, der ikke kan etableres uden ved god vilje fra begge parters side. Og vi vil her se det fra et bestemt synspunkt, hensynet til enheden i den tone, der hersker i hjemmet. Ethvert opdragelsesarbejde, det være så omhyggeligt ledet det være vil, kan strande på, at tonen fra dagligstuen brydes ude i køkkenet. Ikke for tjenestefolkenes skyld — thi de vil nok selv kunne hævde sig overfor en upassende behandling — men for börnenes skyld må vi holde på, at hjemmets kultur også kommer til at omfatte hine; for deres skyld går det ikke an at glemme mennesket bagved. Den naturlige tilböjelighed, barnet har, til at inddrage tyendet i alt, hvad der interesserer de øvrige, til familiens kreds hørende, kan kun til störste skade for barnets karakter modarbejdes. Fremdeles gælder det om, hvis ikke börnenes retfærdighedssans skal krænkes, at bevare sindsligevægten overfor tjenerskabet ved påkommende kalamiteter lige så fuldt som i alle andre tilfælde. Rent ud ødelæggende er det naturligvis at tåle, at börn optræder dominerende eller udsteder befalinger; tværtimod må de instrueres om at betjene sig selv og det må göres dem begribeligt,

at hvis de får hjælp, sker det ved særlig velvilje fra vedkommende tjeners side, hvorfor den kun kan opnås ved høflige anmodninger. Hvis der opstår et ulægeligt brud på den tillid mellem tyende og herskab, som er den ufravigelige betingelse for et forhold som det her betegnede, er det langt bedre, at forholdet straks opløses, end at det fortsættes under gensidig mistænksomhed. Kun hvor et tillidsforhold råder, kan det mest anstødelige af det, der klæber ved de bestående tyendeforhold, mildnes, så börnene ikke kommer til at reflektere altfor meget over disse i sig selv uretfærdige tilstande.

Det vil være naturligst under nærværende afsnit at medtage menneskets etiske stilling til dyreriget, da husdyrene så mangfoldige steder udgör en ikke uvæsentlig bestanddel af hjemmet.

Vi har ovenfor betragtet det som et af menneskets höjeste formål at virke for samfundets fremme, idet vi gik ud fra, at dette nöje beset faldt sammen med individets egen dybeste interesse. Men hvis det udspringer i så lige linie fra selvopholdelsesdriften, er det let at indse, at det er et formål, hvis berettigelse aldrig vil kunne omstødes. Blandt de hindringer, det kæmpende menneskelige samfund har mødt under sin vækst og udvikling, spiller dyrene en fremtrædende rolle, og til at værge sig og sine interesser har det kun haft to veje at gå: udryddelse af de skadelige dyr eller forsøg på at indordne dem under den plan, den menneskelige intelligens og vilje har sat sig, så at de kunde

arbejde med på menneskets samfundsopgaver, med andre ord: tæmning. Begge midler har menneskeheden i stor udstrækning benyttet, men der er ikke tvivl om, at det sidste langt er at foretrække som ideal. Tæmningens berettigelse søger vi altså förxst og fremmest i, at det er den eneste vej til at undgå udryddelse; den er meget gammel, går lige så langt tilbage som vor historiske kundskab, men det er ganske påfaldende, at den på en vis måde synes at være gået i stå, da den nyere tid kun har meget få arter at opvise, der ved tæmning er gjort nyttige for samfundet.

Betragter vi på denne måde dyrene ud fra de menneskelige samfundsinteresser — og andet synspunkt er vi afskåret fra at anlægge —, kan vi ikke forsvare en vilkårlig eller slet behandling af dem; at tilföje dyr overlast bliver da det samme som at ødelægge samfundsværdier, at pine dem er et udslag af den samme lavtliggende ødelæggelsesdrift og peger såvel herved som ved den totale mangel på medfølelse på en antisocial karakter. Thi hos det helstøbte etiske menneske kan medfølelsen med lidelse umuligt stanse ved menneskene; den vil udstrække sig til at omfatte alle følende væsener.

Man har til de forskellige tider set meget forskelligt på dyrene; medens eet oldtidsfolk betragtede dem med så stor ærbødighed, at det formede billeder af sine guder i dyrs lignelse, stemplede et andet en stor mængde af dem som urene og dikterede, at man skulde nære afsky for dem. Denne

den rådende om end nærmest i form af en hovmodig trang til at sætte så dyb en kløft som muligt mellem menneske- og dyreverdenen. Först i den nyere tid, da man måtte sluge den kamel, at mennesket er fremvokset som et skud på dyrestammen, er den begyndt at vige for en spirende slægtskabsfølelse — ja man kan gærne sige pietetsfølelse — overfor de organismer, der repræsenterer de tilbagelagte trin i udviklingen. Men det er langt fra, at denne nye, naturligere følelse har givet sig tilsvarende udslag i behandlingen af dyrene. Det er således langt fra at være almindeligt anerkendt, at vold overfor dyr kun er berettiget som nødværge, at det kun er berettiget at dressere dyr til virkelig nyttigt samfundsarbejde og endda blot, hvis de behandles godt. Og jagten, der særlig udøves af landets »aristokratiske« familier med de i dette stykke lidet aristokratiske følelser, er jo endnu langt fra genstand for den ubetingede fordömmelse, den fortjener, selv i mere civiliserede krese end de nævnte, udsprungen som den er af de laveste instinkter i menneskenaturen. Her er et punkt, hvor den gængse moralbetragtning ikke står på höjde med de fordringer, en fremskreden etik må stille. Et vidnesbyrd herom har vi i lovene, der ved sine fredningsbestemmelser og ved at tillade torturredskaber som rævesakse o. desl. væsentlig tager sigte på at levere materiale til d'hrr. jægere. Al fornuftig opdragelse kan strande på dette barbariske moralstandpunkt; hvad virkning har det vel på en dreng, at hans fader det ene

öjeblik forbyder ham at rive vingen af en flue, når han det næste öjeblik ser faderen vingeskyde en agerhöne. Vilde der ikke opnås mere, om han havde for öje en finfølelse, som den, filosoffen Leibnitz var i besiddelse af, han som aldrig mikroskoperede et insekt uden omhyggeligt at anbringe det på dets blad igen, når han var færdig. Vi behøver ikke at gå til de spanske tyrefægtninger eller den moderne dueskydning ved Rivieraen for at finde eksempler på barbari mod dyr; mange af vore hjemlige slagtningsmetoder, flåning af ål f. eks., ja selv den gængse slagtning af okser i slagtehusene[1]) giver ikke de nævnte fænomener meget efter. Endnu kan man træffe damer, der ved at anvende fugle som hattepynt billiger den vandalisme, der udøves mod naturen ved at udrydde småfuglene. Lad os håbe, at det er tankeløshed, der er skyld i mange andre mishandlinger, som f. eks. den at holde dyr indespærrede i bur eller lænkede; hvor mange af disse arrestforvarere har vel selv nogensinde prøvet et fængsel! Kunde man næsten ikke unde dem at göre den praktiske prøve! Som modsætning til dette, der foregår i vore kristne lande, er det velgörende at se på buddhisterne, der på höjtidsdagene går hen på torvet og opkøber fugle for at slippe dem løs.

For at lære dyr alle disse circuskunster o. desl., der er så yndede, er vel sjældent nogen egentlig mishandling nødvendig, men at foretrække natur-

stridige og ganske hensigtsløse bevægelser af et dyr fremfor dets naturlige harmoniske stillinger vidner altid om en dårlig smag og om ringe respektfølelse overfor medskabningerne.

Vi har nu betragtet nogle af de enkelte elementer, der almindeligvis udgör en husstand, og tillige angivet nogle af betingelserne for, at de kan bringes til at spille sammen i et harmonisk hele. Ser vi bort fra forholdet mellem mand og hustru, som senere vil blive behandlet, har vi dermed tillige antydet vilkårene for dannelsen af det, vi forstår ved et hjem. Begrebet et hjem er et af dem, der taler mystisk til vore instinkter, og mange gör sig ikke rede for, hvorpå det ejendommelige beror; i et ganske særligt lys står det for os nordboere, hvem naturen ligefrem tvinger sammen under tag. Hemmeligheden ved dets enestående udviklende og lykkebringende magt ligger mindst i ydre forhold, i dets indehaveres evne til at udstyre det luksuriøst el. lign., den beror væsentligst på beskaffenheden af den indre konstitution. Kun hvor samlivet hviler på takt og hensynsfuldhed, kan hjemmet løse sine mange vigtige opgaver.

Af hjemmets talrige funktioner er en af de betydningsfuldeste den at byde den enkelte et hvile- og fristed; ved at afstemme det efter sin individuelle smag kan han skaffe sig netop de indtryk, der er egnede til at tilføre ham hvile og friskhed i sindet. Men den funktion, vi i dette afsnit særlig har haft for öje, er den at forberede og opdrage til livet i det store samfund. Hvor mange er der vel endnu

som leder denne opdragelse, der mere sker ved praksis end ved læsning eller formaning, med fuld bevidsthed og ansvarsfølelse? Hvor mange dygtiggör sig til den ved at lytte til andres erfaringer og ved agtpågivenhed i de mindste småting i den daglige færd? Flertallet af de voksne, som ude i det store samfund ikke har lært at styre sig selv, men moralsk set er vedblevne at være börn, kan takke deres hjem derfor.

III.

Uddannelse og livsstilling.

»It was here, that Waterloo was won!«

Wellington.[1])

NÆST efter hjemmet vil det være rimeligst at omtale skolen. Dog vil vi i dette afsnit foruden den egentlige skoleundervisning også beröre den videregående uddannelse. Derefter behandler vi individets moralske holdning under valget af en bestemt livsstilling for sluttelig at undersøge, om der gives stillinger, som indtager eller kan göre krav på at indtage nogen priviligeret særstilling i moralsk henseende.

De fleste videnskabsmænd, som beskæftiger sig med börn, er enige om at inddele barnealderen i tre perioder, hvoraf den förste omfatter det förste leveår, pattebarnsalderen; den anden, som går fra begyndelsen af 2det år til 6—7 års alderen, kunde man kalde legealderen; omkring det 6te—7de år

1) »Det var her Waterloo blev vundet!« udtalte W. ved en festlig anledning i en engelsk skole.

begynder skolealderen. På dette sidstnævnte tidspunkt er det i virkeligheden et helt nyt liv, der oprinder for barnet. Medens tankerne før har fået lov til at flagre, som de vil, sættes der nu bestemte grænser for deres flugt; der stilles bestemte opgaver, som skal løses, der kræves langt mere selvbeherskelse og indordnen, kort sagt åndeligt arbejde må nu delvis afløse de tidligere fri, legende tankeforbindelser. Dette i forbindelse med de mange ny forhold, skolen medfører, fremkalder endog jævnlig i barnets fysiske organisme en hel revolte, som kan give sig til kende i de allerförste skoledage. Det er derfor berettiget at skænke dette livsafsnit en særlig opmærksomhed og til de mange pædagogiske og hygiejniske betragtninger, der er anstillede over denne periode, föje enkelte moralske synspunkter. Ganske vist er opdragelseslæren og moralen to videnskaber, der på dette felt berörer hinanden så intimt, at det kan have sin vanskelighed at holde dem helt ude fra hinanden, men dette vil vi se bort fra her, hvor det ikke kan være vor opgave at hævde denne strænge sondring. Det forekommer os mest praktisk at regne drøftelsen af specielle undervisningsmetoder og den rationelle ordning af de enkelte fag — som tekniske problemer — til den förstes område, hvorfor disse spörgsmål heller ikke skal beröres her, medens det nærmest må blive moralens sag at undersøge, om skolevæsenet i de store træk er ordnet således, at det stemmer med den sociale retfærdighed.

Den förste fordring, vi som dennes forkæmpere må opstille, er den, at intet barn på grund af ydre uheldige forhold hindres i at nyde den bedste uddannelse, der gives. Det er uretfærdigt, at samfundet til den forestående konkurrence i livet, kampen for tilværelsen, fra förste færd byder sine medlemmer ulige vilkår, ligeså uretfærdigt som det vilde være ved et væddeløb at forlange, at nogle af hestene först en tid skulde på sultekur. Statens skoler bör derfor danne en enhed, de elementære undervisningsanstalter stå i organisk forbindelse med de höjere, og de bör alle være på höjde med det bedste, der overhovedet findes; vil nogen søge private skoler, må det selvfølgelig være tilladt, men det bör ikke kunne ske fordi de private kan byde större fremtidsudsigter end statsskolerne. Det hensyn, der skal afgöre, hvor vidt eller hvad vej en elev skal gå i sin uddannelse, må alene være evner og anlæg. Vil en fader f. eks. tvinge en svagt begavet sön ind på et bestemt studium, skal det ganske vist ikke formenes ham, kun kan dette ikke være statens sag, det bör alene kunne ske ved privat offer. Naturligvis måtte man så våge over, at man ikke af iver for at undgå een uretfærdighed plumpede lige i en anden, der næsten var værre, at en rent forbigående stansning i barnets udvikling blev årsag til, at dets evner bedömtes forkert; thi det er en velbekendt sag, at velbegavede börn periodisk kan stå i stampe. En konsekvens af denne enhedsfordring bliver det dernæst, at skolen munder ud i praktisk og kunstnerisk

faguddannelse, der fra statens side behandles lige så omhyggeligt som den teoretisk-videnskabelige og i alle henseender stilles på lige fod med den. Enhver art af fortsættelsesskoler, tekniske, polytekniske anstalter, kunstakademier etc. bör undergå sådanne reformer, at de kan vokse sammen med den antydede enhedsskole. Det skal ikke, som ofte nu, være de ringere begavelser, der ledes ind på de praktiske baner, men de særegne begavelser. Viser en elev specielt anlæg for tegning eller musik, men er svag i sprog, skal han ikke som nu anses for dummere end sin mere filologisk anlagte nabo og derfor opgive at »studere«; han skal netop studere, kun skal hans studier gå i en anden retning. Dette skel, man i umindelige tider har sat mellem en finere »lærd« skole og mindre fine praktiske skoler, hviler på en snæver, grundfalsk vurdering af enkelte bestemte evners betydning. Men de misligheder, disse fordomme har medført for samfundet, er uberegnelige. Hvor mange er ikke blevet tvungne ind på videnskabelig vej, skönt de har savnet ethvert naturligt anlæg; hvor mange gode hoveder har de praktiske fag ikke måttet savne, fordi de officielt var sat i skammekrogen; hvor mange kunstneriske anlæg er ikke af samme grund blevet kvalte i spiren!

Den næste fordring, moralen må stille til skolen, lyder på senere specialisering. Således som forholdet nu er i de höjere skoler, hvor bestemmelsen om, hvorvidt en elev skal uddannes i de eller

så straks iværksætter en ensidig udvikling med bestemte fremtidsmål for öje, begås der vold mod barnenaturen. For det förste vides der på dette tidspunkt i reglen meget lidt om et barns særlige anlæg; dernæst har det vist sig, at för efter det fjortende år røber næsten intet barn udpræget lyst til nogen bestemt livsstilling; griber forældre eller lærere rigtigt, vil det da for det meste bero på lykketræf. Men hertil kommer det mislige i overhovedet at grundlægge en ensidig udvikling i så umoden en alder; uden en vis bred almenmenneskelig basis vil ethvert specielt studium blive rodløst. Et sted må skolen imidlertid begynde at grene sig, men selv om pædagogerne endnu ikke er enige om tidspunktet, kan dog så meget siges med vished, at det må sættes til langt senere end tolvårsalderen.

Det kan forudses, at en følge af disse fordringer må blive, at tidsrummet for den obligatoriske undervisning udvides betydeligt, om det end er forhastet at ville fastslå, hvor vidt det i denne henseende vilde være rettest at gå. En af de videst gående fordringer skyldes englænderen Richardson, der udtaler sig for obligatorisk undervisning til det 21de år, men således, at eleverne fra det 14de år i fire timer om Dagen og fra det 19de år i seks timer desuden yder samfundsnyttigt produktivt arbejde. Hvad der heri i alt fald er utvivlsomt rigtigt, er den tanke, at alt arbejde, som udføres af den skolesøgende ungdom, nöje bör reguleres i overensstemmelse med skolens fordringer.

Sammenfatter vi de krav, vi ovenfor har stillet til fremtidsskolen, for at den kan blive moralsk tilfredsstillende, vil de altså lyde således: ydre mulighed for ethvert barn til at få den bedste undervisning, der i det hele taget findes, ingen officiel rangsforskel mellem de forskellige arter af begavelse, ikke for tidlig specialisering, kontrol med skoleungdommens arbejde også udenfor skolen. Der kunde sikkert nævnes endnu adskillige skolespörgsmål, som falder ind under moralsk vurdering, men vi må her forbigå dem med undtagelse af et enkelt særlig betydningsfuldt, betimeligheden af fællesskole for drenge og piger.

Vi er her inde på et meget omstridt gebet, og det er endnu den fremtidige erfaring forbeholdt at fælde den afgörende dom. Hvad etikken her har at overveje, bliver da foreløbig kun, om den skal tilskynde til yderligere forsøg i denne retning eller ej; og da den, som vi her opfatter den, ikke bygger på forudfattede meninger af nogen som helst art, er det först og fremmest dens opgave at lytte til, hvad der teoretisk kan siges for og imod, og til, hvad de foreliggende erfaringer udtaler. Spörgsmålets kapitale betydning for opdragelsen er der ingen tvivl om. Forkæmperne for fællesskolen har anført det heldige for karakterens udvikling, der vilde ligge i, at de to kön lærte hinanden at kende fra grunden af, lærte at omgås som kammerater; det synes dem bl. a. urimeligt, at drenge og piger, der er börn fra samme hjem, og en gang

i skolealderen par force skal skilles ad. Under de nuværende forhold udvikler der sig ofte i barnealderen et skævt forhold mellem de to kön; de står fremmede overfor hinanden, betragter hinanden halvt fjendtligt, halvt nysgerrigt, og opmærksomheden retter sig mere mod det, der skiller, end mod det hovedsagelige, det almenmenneskelige. (Mest går det naturligvis ud over de börn, der heller ingen søskende har af det andet kön). Denne opmærksomhedsretning bliver let skæbnesvanger for hele livet, idet den kan komme til at forplumre de erotiske forhold og føre til slette valg. Har f. eks. manden vænnet sig til kun at fængsles af det, der udgör yderlighederne af det feminine væsen, vil han let udsættes for at overse det vigstigste, hvorledes den udkårede er, målt med ren menneskelig alen, om hun har karakter, evne og interesser. Mange ægteskabelige skuffelser lader sig sikkert føre tilbage til dette tidligt grundlagte skævsyn. Dette vilde fællesskolen have betingelser for at bøde på ved at skabe mulighed for en solid menneskekundskab.

Af de indvendinger, der er fremkommet mod fællesskolen, synes en stor del — f. eks. den, at den skulde indeholde farer for sædeligheden — nu ganske afvæbnede ved de talrige erfaringer, der allerede er gjort, i alt fald i de ikke romanske lande. Man har langt snarere fundet, at det gensidige forhold er blevet sundere og naturligere, ligesom at drengene er blevet flittigere, besjælede af mere æresfølelse, og pigerne på een gang

grundigere og kvikkere. Af större betydning synes visse hygiejniske indvendinger at være. Det er således fremhævet, at sygeligheden hos pigebörn i udviklingsalderen er större end hos drenge, og at det derfor vilde være voveligt at underkaste dem ganske ens vilkår i disse år. I forbindelse hermed har man frygtet, at pigerne enten vilde blive overanstrengte eller også, at de på et vist trin vilde nødes til at sakke agterud, hvilket vilde virke uheldigt på deres arbejdslyst og på drengenes vurdering af deres evner. Nu har man imidlertid fundet en nok så stor sygelighed i de rene pigeskoler som blandt fællesskolens piger, så denne indvending kan umulig ramme fællesskolen som princip. Endvidere synes erfaringen foreløbig at gå ud på, at forskellen i intellektuelle anlæg er större mellem forskellige individer af samme kön end mellem de to kön indbyrdes, og i alt fald ikke så stor, at den har hindret samarbejdet. Fællesskolen behøver jo ikke, som man synes at gå ud fra, absolut at være ensbetydende med, at fordringerne til pigerne skal sættes op. Den kan lige så godt betyde, at fordringerne for drengenes vedkommende skal sættes ned. Men selv om sætningen, at drenges og pigers evner ikke udvikles parallelt, var fastslået, var fællesskolen derfor ikke dömt, thi fællesskabet behøver jo kun at strække sig så vidt, man finder det formålstjenligt; at gennemføre det pedantisk i alle enkeltheder vilde være det rene principrytteri.

I det store og hele tör det altså siges, at moralen

er interesseret i, at systemet prøves yderligere og under så rationelle forhold som muligt; thi at det måske ikke lykkes under iøvrigt gammeldags forhold, vil aldrig komme til at gælde som bevis imod det.

Et spörgsmål af mere almindelig natur er dette: Skal vi foretrække skoleundervisning for privat undervisning? Det vil afhænge af, om skolen, bortset fra lærernes direkte virksomhed, har noget udviklende i sit indre liv. Ja, et sådant moment har den i kammeratskabsforholdet. Her er et nyt billede på livet i det store samfund og större og mere broget end samlivet i hjemmet. Der kommer et tidspunkt, hvor barnet har godt af at færdes mellem andre börn end sine søskende for at lære at omgås anderledesartede naturer, lære både at dreje af for dem og besejre dem. Enhver der har gået i en skole forstår kammeratskabets betydning for karakteren; her grundlægges evnen til organisation, her appelleres på fyndig måde til æresfølelsen — man tænke blot på, i hvilken foragt en angiver nedsyltes. Ordholdenhed, solidaritet holdes derimod höjt i ære, ja hvem har ikke set eksempler på sand heroisme, set f. eks. en kammerat heller lide den strengeste straf end angive den skyldige. Selv om det lille samfund opstiller sine rammer noget snævert, således aldrig regner læreren med dertil, og som følge deraf anser det for pligt at hjælpes ad med at snyde ham, kan dette jo ikke være anderledes og er dog altsammen en opøvelse i adskillige af de sociale egenskaber, der

spiller så stor en rolle senere hen i livet. Mange værdifulde egenskaber hos store mænd kan føres tilbage til skolelivet, ligesom det ofte stadfæster sig, at snæverhjærtede mennesker har været dårlige kammerater, der har stillet sig udenfor de andres kres. Og intet under, at al denne dannen foreninger, stiften blade o. s. v. med tilbehør af taler, skolejargon m. m. kan få stor betydning, såfremt vi hævder, at selvvirksomhed er den vigtigste faktor ved opdragelsen. Alt dette går det barn glip af, der må undervises privat i hjemmet, men hertil kommer endnu følgende.

Der er en erfaringssag, at kammeratskabet lægger grunden til mange af de bånd, der, næst kærligheden mellem mand og kvinde, er de værdifuldeste af dem, som knyttes mellem mennesker. De intimeste og mest trofaste venner finder vi påfaldende tit mellem vore kammerater fra skolen.

Vi vil tage dette som anledning til her at indskyde et par bemærkninger om venskabet, da det kan tjene os til yderligere belysning af det fundamentale i moralen. Venskabsforholdet beror på den fuldkommen fri sammenslutning af mennesker, der føler sig gensidigt tiltrukne af hinandens væsen og karakter. Lighed i anskuelser og tilböjeligheder er ikke nogen nødvendig forudsætning for at et venskab skal opstå; der er eksempler nok på mennesker, som politisk og religiøst har stået som offentlige modstandere og dog har formået at bevare deres gensidige venskabsfølelse

uskadt. Intet andet forhold overflødiggör venskabet som led i et menneskes udvikling, ikke forældreforholdet, hvor aldersforskellen ofte hindrer den fulde forståelse, heller ikke elskovsforholdet, hvis udgangspunkt ligger andetsteds i den menneskelige natur. Ethvert af disse kan vel under deres udvikling og må vel i deres höjere former optage venskabsforholdet i sig, men selv i bedste fald vil næppe nogen uden at stagnere kunne undvære et fortrolighedsforhold til mennesker, der lever under lidt andre forhold.

Hvori dets betydning iøvrigt består, er det ikke her hensigten at udvikle; vi vil blot vise, at i dette forhold råder den selv samme gensidighedslov, der er bestemmende for et hvilket som helst andet forhold mellem mennesker, kun at proportionerne her er blevne större. Da jeg selv stiller större fordringer til en ven end til andre mennesker, til hans tjenstvillighed, hans tålmodighed, hans omhu for mine interesser, hvis de står på spil, kan jeg overfor ham end mindre vise tilsidesættelser, jeg ikke vilde byde fremmede. Og dog syndes der ofte i praksis mod så simpel en regel —: »det er bare N. N., ham behøver jeg ikke at tage det så nöje med«. Man tror fejlagtigt, at det uden skade kan lade sig göre flot væk, uden spor af nødvendighed, at trække veksler på venskabet. Hvis det er min pligt at protestere og forlade et selskab, hvor et menneske bliver bagtalt, bliver denne pligt absolut bydende, hvis det er en ven,

det går ud over. Altså her som overalt: jo större ret, des större forpligtelse.[1])

Tager vi en eller anden af venskabets inderste ejendommeligheder, oprigtigheden f. eks., ser vi let, at gensidighed er en livsbetingelse. Bliver jeg anmodet om mit besyv i en eller anden sag, må jeg gå ud fra, at det ventes, at min inderste mening skal udtales, og jeg må da sige den rent ud af posen, selv om den ikke kan være smigrende. Forholdet er skildret i sin mest ideelle form af Krapotkin, hvor han omtaler de russiske nihilister, hvem ingen magter kunde bevæge til at fremtvinge et smigrende ord eller et hyklerisk udtryk, når noget hos en ven mishagede. Modstykket har vi overalt, hvor vi ser klikker og koterier indbyrdes lobhudle hverandre privat eller i det offentlige liv, og vi vil her med rette nære den störste mistillid til det fundament og de motiver, der ligger til grund. En følge af gensidighedsforholdet er det, at venskabet sjældent trives rigtigt mellem over- og undermand; at skulle holde venskab med et menneske er ingenlunde nogen let opgave. Ligesom grunden, det bygger på, må være uinteresseret

---

[1]) Bruger man derimod for at udtrykke moralens væsen følgende form: Moralen hviler på den grundsætning at skabe den »störst mulige velfærd for så mange som muligt,« vil man udsætte sig for at få altfor mange af den art tilhængere som Mrs. Jellyby i Bleak House, der lod sit eget hjem forfalde for at tage sig af de indfødte i Borriobula — Gha, og næppe helt uden skyld, thi de fundamentale sætninger skulde ikke gærne udtale det modsatte af, hvad der i virkeligheden menes.

sympati og ikke bihensigter, som f. eks. at drage nytte af den andens talenter eller ydre position, således må det kunne løses lige så let og frit, som det er indgået, enhver følelse af tvang virker fordærveligt.

Fra denne afstikker fra vort egentlige emne vil vi nu vende tilbage til dette for at dvæle ved det tidspunkt i elevens uddannelse, hvor retningen af hans fremtidsbane endeligt skal afgöres. For den, der selv søger, og for den, der skal råde, er det nu af den yderste vigtighed ikke at gribe ved siden af, thi er först valget truffet, må specialiseringen gennemføres med kraft. Alt hvad der nu ikke fører lige løs på målet, bör omhyggeligt holdes ude. »Hvem der er klog,« siger Goethe, »giver afkald på alle distraherende krav, indskrænker sig til eet fag og bliver dygtig i det alene.« Skönt det skulde synes så selvfølgeligt, at det ene afgörende hensyn må være det individuelle anlæg, går det dog ikke sådan til i praksis. Vi ser en vælge en livsstilling, fordi den anses for at være den mest indbringende, en anden glider uvilkårlig ind i sin faders erhverv uden anden påviselig grund, en tredje vælger en lille, men magelig fast plads, fordi han har udsigt til at arve, en fjerde går embedsvejen, fordi det er den sikreste. Alle disse motiver er lige forkastelige, fordi de fører folk ind i stillinger, de ikke passer til, gör dem utilfredse med sig selv og skader samfundet, der ikke står sig ved at få uinteresserede borgere. Ganske almindeligt er det også, at man sigter ovre

målet, vil tvinge sig ind i en stilling, der kræver mere, end evnerne rækker til; det må göres indlysende, at det er mere tilfredsstillende at fylde helt i en mere beskeden stilling end at komme til kort i den större. Tanken på ære og berömmelse er noget, der helst skulde holdes udenfor disse overvejelser, da det, som vi i sidste kap. skal se, distraherer og svækker energien at fæste opmærksomheden på det endelige resultat og hvad deraf følger, fremfor at samle den om de små skridt, der fører til målet — men heller ikke hæder og ære følger den, der ikke strækker til.

Foruden de allerede nævnte uheldige motiver findes der standsfordomme, som ofte næres af den ældre generation til skade for den yngre; det er endnu ikke sjældent at træffe folk af de såkaldte solide fag, håndværkere f. eks., som ser ned på kunstnere, medens disse til gengæld anser det for særlig spidsborgerligt at hellige sig et håndværk. Ligeså skævt er det, når folk fra landet betragter embedsstanden som noget særlig fornemt, medens adskillige embedsmænd vilde anse det for at være under deres værdighed at drive en gård. Forholdet er dog i nutiden det, at for at passe de fleste embeder tåleligt behøves der i reglen kun et middelmådigt hoved, medens landvæsenet i langt höjere grad udfordrer intelligens. Alle disse fordomme gælder det om at få ryddet af vejen; det gælder om at indse, at næsten enhver stilling, tilsyneladende nok så ringe, kan udfyldes mere eller mindre fuldkomment og derigennem lægge mere

eller mindre beslag på alle åndelige evner, at man derfor ikke har nogen grund til at klassificere de fleste fag i nogen rangforordning, men må opstille dem sideordnede. Man bruger om enkelte stillinger betegnelsen »kald«, taler f. eks. med mere eller mindre ret om »præstekald«; det burde komme dertil, at enhver stilling opfattedes i egentligste forstand som et kald, ɔ: at man kun valgte den, man følte sig kaldet til at udfylde, og at ingen betragtedes som et »levebrød« eller et »ben«. Hvis denne forestilling blev herskende, vilde megen misfornöjelse med de givne kår og megen misundelse gå ud af verden. I vor plutokratiske tid, hvor gulddyrkelsen beslaglægger den höjes og laves udelte opmærksomhed, er det ikke overflødigt at understrege, at der også findes andre lykkevirkende faktorer i tilværelsen. Der *gives* virkelig de mennesker, og det ikke blandt de ringeste, for hvem glæden over selve arbejdet kan være större end den, det vundne resultat yder, for hvem selve anspændelsen og overvindelsen af hindringer står som det egentlige liv. Denne lykke kendes ikke af den, der vælger en livsstilling af ydre grunde.

Nu kan det selvfølgelig ske, at der trods den nöjeste agtpågivenhed gribes fejl, og det kan være for sent at vende om — hvad så? Så er der måske den udvej at søge efter en eller anden side ved virksomheden, som dog står ens interesser nærmere end det øvrige, — og en sådan kan ikke sjældent findes — for da med al sin kraft at kaste sig over den og dermed bevare den tråd mellem

ens stilling og ens virkelige interessesfære, som aldrig uden störste skade kan klippes over. Jeg antager f. eks., at et menneske med anlæg for kemi ved et fejlgreb er blevet fotograf; kan de andre sider af virksomheden da ikke afvinde ham synderlig interesse, hvad er der så i vejen for, at han kan benytte sin lyst til kemiske eksperimenter til at søge at bringe sin kunst fremad!

Imod hele denne betragtning kan der nu med rette göres gældende, at med den vidtstrakte deling af arbejdet, som findes i nutiden, er mange virksomheder i den grad mekaniske og ensformige, at der umuligt kan være nogen glæde forbundet med selve udførelsen. Denne indvending kan ikke uden videre afvises: at lave hoveder på söm dag ud og dag ind er for åndløs en beskæftigelse, til at den i sig selv kan påkalde nogen interesse; og allermindst når den foregår under så uselvstændige forhold som nu, ved hjælp af fremmedes maskiner o. s. fr. Da der ikke kan være tale om nogensinde at vende tilbage til det mere personlige håndarbejde, vil den eneste trøst her være håbet om, at når arbejderne opnår större indflydelse på arbejdets ordning og måske også tilkæmper sig andel i dets virkemidler og produkter, vil de ved at føle sig som medbestemmende led af helheden kunne afvinde det mekaniske arbejde noget större interesse.

För vi går videre, må vi forvare os mod en misforståelse. Når vi i det foregående udtalte os imod at vælge en stilling alene fordi den skönnedes at

være mest indbringende, vilde vi dermed ingenlunde tale nedsættende om lysten til at erhverve formue, som om det var en last. Tværtimod! vi anser det netop for at være en karakterløshed at være ganske og aldeles blottet for ejendomsdrift og magtlyst; alene derved bliver vi jo ofte i stand til at sætte vore ideer igennem. Men har vi ingen ideer, er det at tjene penge selve formålet, da har denne samlermani ganske vist ingensomhelst etisk værdi.

Lad os nu følge individet helt ud i den valgte livsstilling for at se, hvorledes han der affinder sig med moralen. Vi kan ikke gennemgå alle stillinger, men vi vil undersøge, om der ikke kan påvises et fælles træk, en ensartet holdning overfor det etiske krav, hvad stilling vi end har for os. Jeg kommer ind til en købmand og forlanger en bestemt vare af förste kvalitet; efterat jeg har fået den hjem, viser det sig at være 3die eller 4de kvalitet. Hvis jeg nu påtaler det, trækker han på skuldrene, og, dialektiker som han er, forklarer han, at det er den bedste (han har); folk, jeg beklager mig til, er enige om, at han jo en gang er forretningsmand og skal leve. Hvis jeg kaldte ham en bedrager, vilde jeg rimeligvis blive straffet under almindelig forbavselse over, at jeg ikke kendte »forretningsmoralen«. Umoralsk har han altså ikke handlet, erklærer den offentlige mening, han har blot handlet efter en særlig morallov, indrettet for forretningsfolk. Noget ganske tilsvarende vil jeg finde, når jeg får at göre med jurister, læger, præster, politikere,

håndværkere, kort sagt hvilke professioner der nævnes kan. Ingen af dem vedkender sig at handle mod moralens bud, men går efter en til eget brug indrettet separatmoral, og som man vil have set, er den ikke striksere end den almenmenneskelige, indeholder tværtimod adskillige for dem selv behagelige læmpelser. Når en læge skriver en lang recept til en godtroende patient, ikke fordi han tror, at den har noget med hans sygdom at göre, men fordi han går ud fra, at han »absolut vil have noget skrevet op,« er dette noget, man i indviede krese ikke altfor strængt går i rette med. Det samme gælder om en håndværker, der bryder sit ord med hensyn til afleveringen af et lovet arbejde; at kalde det upålidelighed har man ikke lov til. En sagførers samvittighed behøver efter den almindelige mening ikke at være slet så ömskindet som andre menneskers, og officererne har ligeledes deres ganske specielle moralsystem, der endog indeslutter en til privatbrug konstrueret »ære«, som de selv anser for höjt hævet over den almindelige borgerlige; men da de samtidig forlægger den til et så periferisk sted som uniformen — »der er sat en plet på uniformen« —, er der for civile mennesker ingen grund til at yde den en tilsvarende anerkendelse. Hvem kender fremdeles ikke udtrykket »kunstnermoral«. Ved dette sidste fænomen vil vi opholde os lidt længere, da ingen har gjort sig så store anstrængelser som kunstnerne for at hævde en særlig moral både for sig selv og for sine frem-

bringelser, og fordi spörgsmålet hører til dem, der stadig er på tapetet. Lad os först holde os til kunstnerens eget liv, skönt det i denne forbindelse har forholdsvis ringe interesse. »Kunstneren er ikke som andre mennesker,« hedder det, »hans rige fantasiliv kræver en sprængning af det almindelige borgerlige samfunds vedtægter, han skal have lov til at leve, som han vil.« Denne betragtning kan vi ikke gå ind på; et er at forstå, et andet at billige. Vi kan udmærket godt indse, at kunstnere med deres videre syn og frodigere fantasi føres til at støde an mod gængse moralbud, og dette er endda beundringsværdigt, forsåvidt — men også kun forsåvidt — de viser os vejen til höjere samlivsformer, men hvis de derimod forledes til idelig at gå under niveauet, under det minimum af hensynsfuldhed, der må udkræves til almindelig borgerlig hæderlighed, da kan vi måske forstå det ud fra deres natur, vi vil undskylde det, hvis de til gengæld beriger os med betydelige kunstneriske værdier, men billige det og anerkende det som et privilegium, kan vi på ingen måde.

Hvad nu kunstværkerne angår, hersker der mange forvirrede anskuelser om deres forhold til moralen. De der går videst benægter, at kunstværket, uden at lide derunder som sådant, overhovedet kan have noget med moral at skaffe; enhver moralsk bagtanke hos forfatteren vil ødelægge værkets æstetiske karakter. Har påstanden denne form, vil det imidlertid ikke være os vanskeligt at tilbagevise den; vi kan henvise til, at der næppe gives en eneste stor

kunstner, som ikke i det mindste har erkendt, at det lå ham på hjerte, at hans værk blev en samfundsværdi — men allerede dette er en betragtning af moralsk karakter. Vi vil iøvrigt lade kunstnerne selv føre ordet i denne sag og dermed dokumentere, at de störste af dem ikke deler denne misforståelse, men tværtimod mener, at god digtning er forenelig med moralske bestræbelser endog af mere direkte art. Således bekender Shelley, at han i sin digteriske produktion har en ligefrem »lidenskab efter at reformere verden,« at hans formål er »at göre poetisk anlagte læsere fortrolig med ideale forestillinger om moralsk fortræffelighed,« og at hans fremtidsmål endog er at yde »en systematisk fremstilling af, hvad der forekommer mig at være et ægte element i det menneskelige samfund.« Goethe ivrer vældigt mod bestræbelserne hos digterne for at göre menneskene lede ved tilværelsen og afspænde deres mod: »Poeterne skriver alle, som var de syge, og hele verden et lazaret. Dette er en sand misbrug af poesien, som egentlig er os given for at udligne livets små tvistigheder og göre mennesket tilfreds med verden og sin tilstand . . . . jeg kalder deres poesi for lazaretpoesi, hvorimod jeg kalder den ægte tyrtæisk, som ikke blot synger kampsange, men udruster mennesket med mod til at bestå livets kampe.« Disse citater for at vise, hvor absurd den idé vilde forekomme de store i kunsten, at de ikke skulde være berettigede til at se på deres frembringelser

på menneskenes sind og på livet? Men det er blot den ene side af sagen.

Vi får ikke spörgsmålet fuldt belyst, för vi også ser det fra en anden side. Thi lige så afgjort har de ægte kunstnere til enhver tid udtalt deres frygt for at stå i nogen traditionel morals tjeneste, eller for at det skulde forlanges af dem at skrive opdragende for middelmådigheden. Lad os herom høre de samme to. Shelley siger kort og fyndigt: »Didaktisk poesi er min gru,« og Goethe: »Det var bedre, om man hængte kunsten en møllesten om halsen og druknede den end langsomt at lade den krepere af det nyttigt platte.« Klarere end ved at sammenholde disse udtalelser er det ikke muligt at få kunstens stilling til moralen bestemt: Et kunstværk skal först og fremmest vurderes og nydes æstetisk; her hersker love fuldt så bindende for den sande kunstner som de borgerlige love, men de kan ikke skrives af uvedkommende. Vi er på et gebet, hvor moralen må drage sine sko af og ærbødigt holde sig på afstand. Et digterværk er lige så lidt en lærebog i moral, som en statue eller symfoni er det, og mindst af alt en lærebog i nogen vedtægtsmæssig moral. Lad derfor ingen moralister formene kunstneren at skildre så sandhedskærligt og realistisk han vil, netop dette kan være ham et virksomt middel i hans reformtrang og et middel, der er kunstnerisk tilladeligt, hvad der ikke gælder om de moralske pegepinde, der virker så forstyrrende på den æstetiske nydelse. Man må ikke forlange, at kunstnerens formål skal

ateriale til brug for
ɛke arbejde for de
ɛen henvendt på de
endelig trang til at
lov til at stille den
r for os de gængse
tadser primitive in-
sin ære i at have
primitive samfunds-
l med profetisk ånd
stille, og peger på

IV.

Kvindens særlige vilkår.

»De drog forbi, de milde lyse væsner,
befriet og renset for den onde smitte,
hvormed af skik og vedtægt de befængtes;
nu talte de den visdom, som de før
ej kunde tænke, og af deres åsyn
der lyste følelser, som ej tilforn
de voved at fornemme; nu var de
forvandlet til alt det, som ikke før
de turde være, . . .

Shelley.

FRA det forrige afsnit, som behandlede den unges uddannelse, ledes vi naturligt over til dette, som skulde overveje kvindens særlige forhold. Dersom tilstanden i det virkelige liv var så, at der bødes kvinden de samme chancer som manden til at uddanne sig og åbnedes hende de samme virkefelter og rettigheder, vilde der ingen anledning være til et sådant særligt kapitel om det andet kön. Men da dette endnu langt fra er tilfældet, må vi betragte det som en væsentlig del af vor opgave at undersøge, om de herskende love, som fastsætter ulige vilkår for mand og kvinde på disse områder, og den gængse offentlige mening, som

opretholder sådanne love, kan stå for en moralsk prøvelse efter vore grundprincipper, eller om de ikke hviler på motiver, vi ikke kan anerkende. Og det vil da være det rimeligste at lade denne overvejelse omfatte kvindens stilling i almindelighed, ikke holde sig til uddannelsen alene, men også optage hendes forhold i hjemmet og i samfundet. Kaster vi et hurtigt blik på kvindens stilling overfor manden, som den er i vor egen og i næsten ethvert lands lovgivning, finder vi som det mest karakteristiske tvang og umyndighed. Umyndig er hun i hjemmet, og i statslivet er hun under tvang, for så vidt som lovene med magt holder hende ude fra al direkte indflydelse på de offentlige anliggender, endogså dem, der angår hendes egne interesser. Tvang og umyndighed har vi för stødt på i dette skrift; det var da talen drejede sig om börn og sindssyge, og vi har på hint sted søgt at retfærdiggöre disse undtagelsesmidler ud fra den betragtning, at vi havde med på forskellig vis defekte individer at göre, som vi ikke kunde behandle som fuldt udrustede samfundsmedlemmer, men at tvangen i virkeligheden var til både, såvel for samfundet som for individerne selv, hvilket vi forudsatte, at de i fuldt moden tilstand vilde erkende. Det, vi nu skal prøve, er da, om vi her har et analogt tilfælde, om kvinden ved nærmere undersøgelse vil vise sig at være en defekt skabning, så defekt, at hun ikke skulde opfylde de simpleste betingelser for at deltage i samfundslivet, så at det af den

grund skulde være nødvendigt at sætte hende under formynderskab.

Når vi anlægger moralens målestok på de menneskelige institutioner og da støder på undtagelsesstillinger som den nævnte, er det så naturligt, at vi först ganske naivt spörger: hvorfor? Det tilkommer dem, som forsvarer den nærværende tilstand, at bevise, at den er grundet i uforanderlige naturlove, og at det er den bedste, der overhovedet kan opnås. Vi tager ikke den betragtning for gode varer, der alene støtter sig på tradition, hvad enten denne går ud på, at kvindens underordnede stilling har været en kendsgerning fra de aller ældste tider, eller støtter sig til skrevne påbud, der går i samme retning, selv om disse af mange har været anset for at være dikterede af selve forsynet. Vi vil alene böje os for kendsgerninger, der kan vise os, at den kvindelige natur er af en så lav beskaffenhed og må vedblive at være det, at det er nødvendigt, at loven beskytter samfundet mod den kvindelige indblanding på en mængde vigtige felter. Det bliver da vor opgave först at bestemme kvindens faktiske stilling i samfundet, dernæst at se på de videnskabelige oplysninger, vi besidder om kvindens natur og evner, og — forudsat at disse oplysninger ikke giver os nöglen til forståelsen af de nuværende samfundsforhold — prøve på at finde løsningen ved at kaste et blik på kvindens stilling i fortiden og på de da herskende religiøse forskrifter.

Ifølge dansk lovgivning mister en kvinde, såsnart hun er bleven gift, sin fuldmyndighed. Manden

er den, som bestemmer husvæsenets hele indretning ligesom alt börnenes opdragelse angående. Til at göre sin indflydelse gældende har hustruen aldeles ingen af loven skærmet ret, det bliver en nådessag fra mandens side, hvormeget han vil tilstå hende. Forbyder manden en handling, har han fuld ret til at unddrage hende midlerne til at udføre den. Alene han har ret til at bestemme opholdsstedet; vil han flytte — indenfor rigets grænser —, må hun flytte med. Dør manden, indtræder atter fuldmyndighed, men dog med visse indskrænkninger; enker kan således ikke gå i borgen for nogen med hensyn til rent personlige forhold, f. eks. være forlovere ved ægteskab. Værge kan en kvinde overhovedet ikke blive. Hvad formuesvilkårene angår, hersker dog nu de allerfleste steder mere retfærdige tilstande, idet nyere lovgivning i næsten alle civiliserede lande har sikret kvinderne forskellige muligheder for særeje. Men i det offentlige liv er kvinden underkastet en hel række ydmygende indskrænkninger; en mængde stillinger er lukkede for hende, således sagfører-, dommer- og præstevirksomhed. Endvidere er hun helt afskåret fra at lade sig vælge eller selv vælge til nogen politisk eller kommunal forsamling, enten hun så er gift, eller ugift og fuldkommen selvstændig; endmindre kan hun selvfølgelig blive medlem af regeringen. Derimod har man det særsyn i andre lande, at hun kan benyttes i den allerhöjeste stilling, som regerende dronning.

meget med den retslige tilstand, er den, at lovgivningen her står så abnormt langt tilbage. Medens på adskillige andre områder de lovbundne former er så vidt tilfredsstillende, at moralens væsentligste opgave bliver at mane den offentlige mening til indenfor den givne ramme at handle i den rigtige ånd, træder denne opgave her i skygge for den mere påtrængende at påvise, at den gældende lov hverken er mere eller mindre end et stykke barbari, ved en misforståelse slæbt med helt ned i nutidslivet, og at alle bestræbelser foreløbig bör gå ud på at få den moderniseret. Thi at dette stykke af loven virkelig er en sådan antikvitet, håber vi må blive indtrykket af det efterfølgende.

Efter at have gjort rede for den faktiske tilstand var det vor næste opgave at se på, hvad der foreligger af virkelige videnskabelige oplysninger om den kvindelige natur. Vi vil her ikke sky at gå noget i enkeltheder, fordi der næppe gives noget område, hvor der hersker så mange vrangforestillinger, og hvor enhver tror sig berettiget til at kolportere sine egne »erfaringer« som videnskabelige kendsgerninger.

Karakteristisk for kvinden er hendes relalivt tidlige udvikling; piger her i norden vokser stærkest ved 13—14 års alderen, men denne stærke höjdevækst slutter allerede omkring det 16de år, netop på det tidspunkt, drengene vokser hurtigst. Om den kvindelige hjerne er der sagt meget nonsens; hvad reelt man har fundet er, at i forhold

til legemsvægten er den större end mandens; men at slutte noget herfra til forskel i intelligens er et aldeles tilbagelagt stadium. Derimod er det sikkert mere betydningsfuldt, at væksten af hjernen svarer til den øvrige udvikling, idet kvindens hjerne ophører at vokse ved 20 års alderen, mandens först ved 30 års alderen. Manden har forholdsvis större lunger end kvinden, endvidere besidder hans hjertemuskulatur större arbejdskraft; disse to ting har utvivlsomt den betydning at give manden större udholdenhed under udførelsen af grovt legemligt arbejde. Til gengæld har kvinden större modstandsdygtighed overfor store indgreb og större levedygtighed såvel i den spæde som i den höje alder. Hvad sanserne angår, er der ingen afgjort overlegenhed på nogen af siderne; i det store og hele kan det siges, at kvinden er den mest impressionible, men manden kan ofte bedst skelne detailler, når sanseorganet först er vakt til aktivitet: Med hensyn til muskelstyrke er kvinden utvivlsomt aldeles underlegen, og hendes evne til at opøve den kan heller ikke komme op mod mandens, men hun har et andet fortrin: langt hurtigere at kunne nå op til maksimum af sin kraftudfoldelse, hvilket må tilskrives en ejendommelighed ved nervesystemets funktion.

Går vi over til det psykiske, finder vi det eksperimentelt fastslået, at kvindens tanker bevæger sig mere om konkrete ting; allerede hos börn findes denne könsforskel. I at filosofere abstrakt

anden side er kvinden nr. 1 i hurtig opfattelse; hendes forståelse af en situation eller karakter er ofte lynsnar; med forbavsende færdighed tager hun en ny person på kornet og opdager i et nu en hel mængde finesser, som manden først kan se, når han er gjort opmærksom derpå. Hun udsættes ganske vist som den mindre dybtgående og reflekterende for hyppige fejltagelser, men redresserer dem atter hurtigere end manden. Hun omsætter også lettere sit sjælelige indhold i handling end manden, og disse evner forenede betinger hendes större konduite og konversationsevne. Hvad den kunstneriske produktivitet angår, er det ganske unyttigt at ville nægte, at kvinden her langtfra kommer op mod manden, og det synes mig i denne sammenhæng örkesløst at gå ind på de forskellige meninger om grunden dertil. Det er nok for formålet at påpege, at der — måske med undtagelse af den musikalske komposition — ikke gives nogen kunstart, hvor kvinden ikke har hævet sig til en anselig höjde. For kvindens følelsesliv er sikkert det mest betegnende, at følelserne lettere sættes i sving, ytrer sig som pludseligere udbrud, at de stiger til större höjder, lettere slår over i affekter og atter hurtigere slappes. Over de varigere følelser hviler der en större inderlighed og varme.

Efter denne hastige revu over könnenes egenskaber, hvor kun sådanne er nævnte, der virkelig frembyder nogen iöjnefaldende forskel, kan vi samle resultatet således: det er meningsløst at ville hævde nogen absolut overlegenhed hos det ene

kön overfor det andet; mangler her opvejes af fortrin hist. Har han f. eks. större totaloverblik, har hun större intensitet i sin evne til at tumle med det foreliggende, især med de praktiske ting. Naturen har ikke dannet det ene kön som en ringere udgave af det andet, men fordelt evnerne til det maskuline og feminine element, så de kan supplere hinanden. Men hvad vi mindst af alt ved denne undersøgelse har fundet — og dette er det ikke tænkeligt, at nöjagtigere fremtidige studier af könsejendommelighederne vil kunne omstøde — er, at naturen på noget som helst område skulde have nægtet kvinden det minimum af evne, der skulde godtgöre berettigelsen af at sætte hende under formynderskab. Vi har tværtimod fundet, at hun er i stand til at udføre alt, hvad manden kan, og det både med held og ære. Men selv om der er områder (hvad undersøgelserne også har vist), hvor kvinderne ikke har formået at udvikle nogen genialitet af förste rang — og det må jo indrömmes, at vi intet kvindeligt sidestykke har til Newton, Darwin, Rembrandt eller Beethoven, ja selv om vi havde konstateret en afgjort underlegenhed på alle punkter, vilde dette kun kunne begrunde udelukkelse fra livsstillinger og fra politiske rettigheder, hvis man samtidig ved lov udelukkede de mænd, der ikke var genier. Men nu er tilfældet jo det, at hvor talen er om mænds politiske rettigheder, kender loven ingen bestemmelser om, hvor stor en undermåler en mand behøver at

angår, er der end mindre grund til at påkalde loven; duede en kvinde ikke til en stilling, skulde nok konkurrencen vise sig lige så mægtig til at tvinge hende bort fra den som en uduelig mand.

Vi har anset det for at være frugtbarest at tale om kvinden, således som hun faktisk foreligger i de civiliserede samfund. Det er tilstrækkeligt at holde sig hertil for at forsvare de krav, vi stiller.

Men lige overfor dem, der dogmatisk fastsætter visse grænser for »hvad der bor i kvinden«, kan det dog være nyttigt at minde om, at vi kender såre lidt til kvindens natur i den forstand, at vi skulde kunne beregne hendes udviklingsmuligheder ɔ: bestemme, hvor meget der ikke lader sig ændre af den feminine ejendommelighed, og hvor meget der er kunstprodukt, fremtvunget af omstændighederne. Da mange af kvindens evner fra arilds tid har ligget brak, kender ingen kvinderne i den forstand, at hans fantasi kan sige ham, hvilken udvikling de under andre forhold havde taget. Vi vil i så henseende pege på fakta, som at der gives folkestammer (i Nyguinea og i Kongo f. eks.), hvor kvinderne er kraftigere byggede end mændene, og hvor de overgår disse i fysisk styrke og udholdenhed. Grunden hertil er jo nærliggende, og hvad der gælder det fysiske, gælder lige så vel det sjælelige. Når man f. eks. foreholder kvinderne, at de i politiske spörgsmål altid taler om personerne, mindre om sagerne, har det sin naturlige forklaring i, at de i årtusinder aldrig har været vænnet til at

drøftes tatssager. hvilket har bidraget til at forme deres konkrete tankesæt.

Det er da ingenlunde på virkeligt kendskab til den kvindelige individualitet eller på fornuftige overvejelser, at kvindens nuværende stilling i samfundet hviler. Vi vilde være ganske uden forståelse af denne stilling og af de instinkter, der støtter den, hvis vi ikke i den historiske udvikling havde fundet løsningen. Hvad vi af denne kan lære, er, at forholdet aldrig har haft det mindste med retfærdighedsprincipper at göre, men simpelthen har grundet sig på mandens fysiske overlegenhed; endvidere, at det er det selvsamme princip, der, hvor meget man end har pyntet på det, er det ledende helt ned i nutiden -- men hvor ærværdigt det således end viser sig at være, den moralske betragtning lader sig ikke imponere af ærværdighed, den fordrer begrundelse.

Hos de primitive folk i Australlandene tager man en kone for at hun skal skaffe brændsel, vand og fødemidler og bære oppakning; efter at hun så hele sit liv har flakket rundt efter sin mand, overlæsset med byrder og behandlet med den yderste brutalitet, bliver hun til sidst ædt. Når på Ny-zeeland en fader bortgifter sin datter, hedder det til svigersönnen: »Sælg hende, dræb hende, æd hende, hvis du er misfornöjet med hende; du er hendes uindskrænkede herre«. Ganske det samme genfindes hos alle primitive folk: kvinden er mandens förste husdyr. Man finder ikke blandt patte-

dyrene en art, hvor hunnen bliver mishandlet i den grad som kvinden i Australien.

Hos höjere civiliserede racer er der fremskridt at spore; kvinden fritages for det groveste slid udenfor huset, et virkefelt, der tilfalder slaverne, medens hun får det indre af huset at sörge for, og der sættes visse grænser for vilkårligheden i behandlingen. Således kan i Kina en mand ikke uden videre dræbe sin kone, men kun når hun er ham utro; men er han da for overbærende, får han selv ti slag bambus. Hele hendes stilling er her så vel som i Indien meget underordnet og ringeagtet. Hos Jøderne kunde faderen sælge sin mindreårige datter. De antikke folk Grækerne og Romerne dokumenterede vel også deres höjere kultur på det herhen hørende område, men den antikke kvindes rang er endnu langt under mandens. Hun tog aldrig plads ved bordet, når der var mandlige gæster. »Domum mansit, lanam fecit«[1]), var det smukkeste man kunde sætte på en romersk matrones grav. Kundskaber og dannelse var der kun undtagelsesvis tale om, og endnu i Rom var et kvindeliv af så ringe værdi, at en mand havde lov til at sætte sine øvrige døtre ud, når han havde een i forvejen.

I det barbariske Europa var kvinden i höj grad underkuet. I Gallien var det almindeligt, at hustruerne ofredes på familiefaderens grav. I en lovbog fra det 13de årh. findes følgende bestem-

---

[1]) »Hun blev i sit hjem og spandt«.

melse: Enhver mand kan prygle sin kone, når hun ikke vil adlyde hans befaling eller erklærer hans udsagn for lögn, forudsat at han gör det med måde, og det ikke har døden til følge. Endnu i midten af det 16de årh. blev den utro hustru pisket og for livstid indesluttet i et kloster. Og skönt middelalderens riddermoral direkte satte sig til mål at forbedre kvindens kår, hvilede dog selv denne bestræbelse på det nedarvede synspunkt, beskyttelse, nådesbevisning ovenfra nedad. Först i det 18de årh., som tog så mange spörgsmål op fra grunden, dukkede problemet om ligestilling op.

Et andet moment, som i höj grad har medvirket til de herskende fordommes levedygtighed lige ned til vor tid, er de religiøse forskrifter. Skönt disse jo altid bærer præg af den tid, de er opstået i, og således allerhöjst kan have et lille forspring for tidens gængse meninger, spiller de dog en ejendommelig rolle overfor moralens fremskridt, idet de, ved at stemple de overleverede anskuelser med guddommelig autoritet, i slægtens öjne forlener dem med et særligt præg af ærværdighed, der sikrer dem en höj grad af sejhed, så at de så at sige overlever sig selv langt udover deres naturlige tid. Skönt vi finder religiøse forskrifter om kvinden hos alle folkeslag, vil vi her kun beröre de religioner, der har nogen betydning i de moderne kulturstater, jødedommen og kristendommen.

Allerede i jødernes beretning om skabelsen, der går ud på at manden var nr. 1, at kvinden skabtes for mandens skyld og dannedes af hans organisme,

ligger tydeligt nok den rådende betragtning. Til kvinden siger herren efter syndefaldet: »Manden skal herske over dig«. I moseloven kan man endog finde en bestemmelse, der giver os en art numerisk forestilling om de to köns relative værdi for jødefolket, idet de vurderes til henholdsvis 50 og 30 sekler sølv.

Kristendommen forandrede intet i denne hovedopfattelse. Af Paulus har vi en række udtalelser, som udmærker sig ved tilstrækkelig tydelighed: »Manden er kvindens hoved«. — »Hustruerne skal underordne sig deres mænd i alle ting«. — »Men kvinden tilsteder jeg ikke at lære, men at være i stilhed, thi Adam blev först skabt, siden Eva«. — »Manden er ikke skabt for kvindens skyld, men kvinden for mandens skyld«. — Peters udtalelser går i samme retning: »I hustruer, underordner eder eders ægtemænd«.

Af disse citater fremgår det uomtvisteligt, at ideen om mandens suverænitet har medhold i de herskende religioners forskrifter. Men når det nu forlanges, at de skal vedblive at danne grundlaget for enhver moderne samfundsordning, kan man ikke undgå at blive opmærksom på, at man i så fald kommer ind på en stor inkonsekvens. Skal det samme gælde andre lignende bud, som f. eks. det til slaverne: »Lyder eders herrer!« da måtte man jo fra et religiøst standpunkt have modsat sig slavernes frigörelse. Netop denne inkonsekvens viste sig på en ganske barok måde på det store antislaverimøde i London 1840, hvor man var

kommet sammen for at arbejde på negerslavernes frigörelse, men samtidig vægrede sig ved at modtage kvindelige udsendinge fra Amerika, fordi dette stred »mod landets sæder og den guddommelige lov«. Det var ikke forbavsende, at netop denne modsigelse gav anledningen til den moderne kvindebevægelse.

Efter dette overblik over kvindens stilling i fortidens institutioner og religiøse opfattelser håber vi at have gjort den holdning, folk i vore dage indtager til spörgsmålet, noget mere begribelig, da menneskenes meninger i almindelighed nok så meget hviler på nedarvede instinkter og fordomme som på uhildede ræsonnementer.

Vi forlader denne side af sagen for derpå at undersøge, om de krav kvinderne stiller ikke har andre modstandere, som henter deres argumenter fra selvstændige overvejelser over samfundets nuværende behov. Strindberg anker over, at kvinden nu i den 11te time bemægtiger sig den valplads, hvor manden så længe har kæmpet, og finder det ubilligt, at hun således skal høste frugten uden kamp. Denne indvending er urimelig; uretfærdigheden ligger i, at hun i de forløbne århundreder er holdt ude, og i at hun, selv om hun nu får adgang, derfor møder med færre chancer end manden, men der bødes ikke på den ved at lade den bestå. Mod ligestilletheden i hjemmet og den dermed følgende fællesrådighed over börnene göres gældende, at der deraf vil rejse sig en mængde stridsspörgsmål, som ingen domstol vil

være kompetent til at afgöre; der vil indenfor ægteskabet udvikle sig en retsløs tilstand, hvor den mest hensynsløse vil blive den stærkeste. Hertil er at sige, at hvis vi har med sådanne ægteskaber at göre som i dette tilfælde forudsat, hvor parterne betragter hinanden som modstandere, vil der næppe komme mere bitterhed i forholdet, fordi det bliver den mest overlegne der gör sin vilje gældende, end nu, hvor den ene part på grund af sit kön er født til altid at skulle dominere. Vi betragter imidlertid her ægteskabet som baseret på frivillig overenskomst mellem to parter, der, når det gælder, kan indordne deres særlige vilje under det hensyn, fællesskabet kræver. Hvis det beroede på den enes stadige underkastelse, måtte man overhovedet betragte det som en uting og hurtigst muligt arbejde på dets forsvinden. Ægteskabet er i denne henseende, som det er fremhævet af Stuart Mill, ikke anderledes stillet end et frivilligt kompagniskab i forretninger. Her har det aldrig været nødvendigt at lovbestemme, at den ene skal lede alle forretningerne, og de andre blot adlyde ham. Ingen vilde træde ind i en sådan forretning, når han på forhånd skulde bindes til at have den underordnede stilling. I det daglige liv kan der naturligvis ikke forhandles om alle småting, der kræver hurtig afgörelse; her fordrer praksis, at der finder en deling af magten sted, således at hver har sit område, en gang for alle fastslået ved overenskomst. Foretrækkes det, kan det jo endog för ægteskabet ordnes i en kontrakt. Men nødvendigt

er det i alt fald for at redde ægteskabet som institution, hvis man da iøvrigt holder på det, at reformere lovene i retning af ligestillethed. Et tilfredsstillende samliv lader sig nu til dags ikke føre anderledes end under kammeratlige former; er det alvor at ville bibringe kvinden den samme uddannelse og adgang til selvstændig tænkning som manden, vil hun ikke længer finde sig i kun at have ret til at tiltvinge sig sin viljes opfyldelse ad omveje; hun vil ikke kunne se op til den, hun således må overliste, men ende med at ringeagte både sig selv og ham. Åben forhandling om alle afvigende spörgsmål er en livsbetingelse for samlivet. Heller ikke for börnene vil familelivet blive den sociale skole, det skulde være, når de ser, at magten altid ligger på den ene side, lydigheden paa den anden, så at alle afgörelser træffes ved magtsprog, ikke gennem overenskomst.

Netop de selvsamme, som idelig foreholder os, at kvindens felt ikke er udenfor hjemmet, men i hjemmet, at börnepleje og börneopdragelse er det eneste, hun forstår sig på, de modsætter sig samtidig, at hun skal have indflydelse på disse hendes særlige områder. Om barnet skal være skomager eller præst, vil de ikke give hende spor af lovhjemlet bestemmelsesret over. Det selvmodsigende i dette standpunkt er dog ganske indlysende. Men hvorledes forholder det sig iøvrigt med dette hovedspörgsmål, vi herved kom til at strejfe, om kvindens arbejde i og udenfor hjemmet? det er jo et af de mest yndede stridsemner. Vi er ikke fær-

dige, fordi vi har set, at kvindens evner på alle områder fyldestgör det minimum, som må give hende rět til fri adgang til livsstillinger og på det politiske område; vi må endnu spörge, om den kvindelige organisme ikke betinger, at der er områder, hvor hun har speciel udsigt til at præstere noget særlig udmærket, hvor manden ikke vil kunne hamle op med hende, og andre, hvor hun ikke vil gavne samfundet synderligt ved at medvirke. Der er i den senere tid ogsaa fra kvinder kommet en del opposition til orde mod de ivrigste tilhængere af kvindesagen, gående ud på, at disse efterhånden var kommet ind på en falsk vurdering af kvindens virksomhed i hjemmet og udenfor hjemmet, idet den förste betragtedes som noget underordnet arbejde, kvinden en gang var tvunget ind på, men som egentlig lå under hendes værdighed; alene de store opgaver udenfor hjemmet kunde give kvinden den nødvendige åndelige næring. Denne skæve opfattelse beror på, at det endnu ikke er blevet klart — det er en mangel i kvindernes dannelse — hvilken kunst de tilsyneladende så simple dagligdags ting, opdragelsen, ja selv husførelsen er, når de skal drives til fuldkommenhed; hvilke kundskaber de udfordrer, og hvor mange interesser de berører, noget der, som vi alt har set, ingenlunde gælder om alt mandfolkearbejde. Men hvor uvisse vi end end står i spörgsmålet om kvindens muligheder, er det vanskeligt at nægte, at det område, der betegnes ved omsorgen og pleje af barnet, er så centralt i det

kvindelige naturel, at det slet ikke kan skilles ud fra begrebet kvinde; dette har aldrig og vil aldrig blive anderledes. Og går vi som ovenfor ud fra de givne forhold, må vi spörge, hvorfor kvinden legemligt og åndeligt er formet henimod barnetypen, hvis det ikke er for bedre end manden at forstå, tage sig af og leve for barnet. Man indvende ikke, at alt dette er en lukket bog for den ugifte, barnløse kvinde; det væsentligste ved den moderlige følelse er ikke en organisk fornemmelse, den kan lige så vel udvikle sig overfor fremmede børn. Og selv om en ugift Kvindes arbejde i en fabrik kan være lige så godt som nogen mands, vil hendes arbejde i et börnehjem ofte slet ikke kunne udføres af nogen mand. Det vilde utvivlsomt være et stort tab for samfundet, hvis den kvindetype, Ellen Key kender mange eksempler på, hos hvem den erotiske følelse er helt forkrøblet, og som frygter for moderpligterne, på grund af de nævnte falske idealer skulde blive overvejende. Det er statistisk påvist, at den höje dødelighed af småbörn i fabriksdistrikter skyldes det uheldige forhold, at barnet få uger efter fødslen berøves sin moder, ligesom det er godtgjort, at Kvinder, som beskæftiger sig med grovt mekanisk arbejde, føder elendige börn. Her kommer vi til et punkt, hvor samfundet må sige stop; det er tænkeligt, at Kvindens arbejde udenfor hjemmet i fremtiden ikke vil kunne undværes, men det bliver da samfundets sag at gribe ind og på en eller anden måde sikre barnet dets ret til sin moders

bryst og förste pleje, ligesom samfundet vilde være fuldt berettiget til at forbyde de vordende mødre visse arter af korporligt slid. Rimeligere er det dog, at den tankegang vil vinde overhånd, at kvindens arbejde udenfor hjemmet overhovedet er så stort et samfundsonde, og hendes samvittighedsfulde virksomhed indenfor hjemmets vægge af så stor betydning, at livsfællesskabet mellem mand og kvinde også i fremtiden som regel vil bygge på denne forudsætning, kun endnu mere bevidst og forstående. Man vil bedre forstå at veje de to arter af virksomhed — af »fabrikation«, som Ruskin udtrykker sig: »Vi bleger bomuldstöj, hærder og forædler stål, raffinerer sukker o. s. v., men at raffinere, reformere og forædle en eneste levende sjæl, det indgår aldrig i beregningen af vore fordele.«

Det det gælder om for kvinden at nå er ikke ubundethed; ren og skær uafhængighed af alle forhold har i og for sig ingen værdi i samfundslivet eller for den enkeltes karakter; det bliver let det samme som tomhed; men hun må sættes i stand til et virkelig frit valg derved, at staten åbner hende adgang til enhver uddannelse og stilling, hun kan attrå. Först således stillet kan hun, hvad enten hun vælger den ugifte eller gifte stand, følge det, hun betragter som sin livsopgave. Også vil meget af det odiøse skær, der i mange kvinders öjne falder over ægteskabet, al den megen tale om »forsörgelsesanstalt« falde bort, når det ingen livsbetingelse er for hende at blive gift, og når den

part, der ved arbejdets deling tilfalder hende, hjemmets bestyrelse og opdragergærningen, bliver sat på den plads i hendes egen og andres respekt, der tilkommer den.

Det er ovenfor tilstrækkelig godtgjort, at den simpleste retfærdighedsfølelse må tilstå kvinderne også politisk indflydelse, alene af den grund, at den ikke er nægtet den værste sinke af mandfolkene. Men hertil kommer endnu, at man ikke kan frakende kvinderne særlige evner for politik. At de, når de undtagelsesvis har haft lejlighed til at beskæftige sig med statssager, som regentinder f. eks., har udvist stor dygtighed, bestrides ikke af nogen, og det kan endog forstås af de træk, vi allerede har fremhævet som karakteristiske: det hurtige indblik i en karakter, evnen til lynsnart at finde sig til rette i en situation og den praktiske sans. For samfundet vilde det være en stor vinding, om de kom til at deltage i politikken; i alle spörgsmål om skolevæsen, börnehjem etc. vilde deres medvirkning være af stor værdi — og hvad tænker man om deres egne interesser? Hvorledes vil det være muligt, så længe man udelukker dem, at skaffe garanti for, at disse interesser bliver tilbørligt varetagne. Hvem vil tænke sig at lave arbejderlove uden arbejdernes medvirkning? Ingen er tjent med at andre bestemmer, hvad der er hans interesser; det er derfor for meget forlangt, at kvinderne skulde slå sig til ro med hint landstingsvotum, der udtalte, at det ikke ligger i kvindernes interesse at få valgret. Desuden kan det

vel ikke påstås, at samfundet besidder en sådan overflod af dygtigheder, at det skulde være tilladt at vrage hele den ene halvdel af menneskeheden. Positive erfaringer fra Amerika går da også i den retning, at hvor kvinderne har fået stemmeret, har det allerede haft en gavnlig indflydelse på lovgivningen.

V.

De erotiske forhold.

›Så stærkt er der hegnet om dette elskovens gådefulde område, at ethvert forsøg på forståelse dömmes at have elskovens død til følge, enhver stræben efter udgrundelse erklæres for dræbende kætteri«.

Forf. til »En livsanskuelse grundet på elskov«.

KÆRLIGHEDSFORHOLDET mellem mand og kvinde rummer så utallige former og afskygninger, at det for overblikkets skyld kan være praktisk at betragte nogle af de historiske former, det har antaget, da det væsentlig bliver de samme, som — trods den udvikling også dette forhold har undergået — hårdnakket vedbliver at dukke op i nutidslivet ved siden af de mere fremskredne. Til nogle af disse typer vil det derpå blive forsøgt at knytte en moralsk vurdering.

Såvidt vides, har udviklingen ikke overalt været ensartet; den har i höj grad været betinget af de materielle livsvilkår. Men sandsynligt er det dog,

at kvinde- og mandsfællesskab har været alle primitive folks förste ordning. En overgang herfra til polygami[1]) måtte ske ved ejendomsrettens stigende betydning, idet hustruens værdi som slave måtte sikres ejermanden; hermed strider dog ikke — følger tværtimod som konsekvens — at hustruen kunde udlånes, ja udlejes til mandens venner. Vi ser allerede her, hvor nöje en betydningsfuld ændring af det erotiske forhold følger i hælene på en ny social faktor, og ud fra samme basis sker der nu en tilsvarende forandring i den offentlige mening: først nu opstår begreber som usædelighed, og ægteskabsbrud, der i virkeligheden opfattes som ganske ensbetydende med brud paa ejendomsretten, hvorfor ægteskabsbruddet i mange primitive lande straffes ganske som tyveri. At den gængse brutale behandling af kvinden også kommer til anvendelse overfor disse forseelser, er der intet mærkeligt i. I Meksiko straffedes den skyldige kvinde med partering, i visse egne pålagde dommeren ægtemanden egenhændigt at afskære hendes næse og øren. Mandens ægteskabsbrud tillagdes der ingen som helst betydning. Endnu i Grækenland og Rom kendtes begrebet ægteskabsbrud kun, for så vidt det angik kvinderne, en opfattelse, hvoraf der endnu inderst inde i os findes instinktmæssige rudimenter. Som overgang til monogamiet træffer man konkubinevæsenet, hvorved der ind-

[1]) Enkelte steder medførte forholdene polyandri, saaledes som det endnu kan findes, f. eks. i Thibet og på Ceylon.

førtes en rangsforskel mellem de kvinder, manden levede sammen med; til nogle knyttede han sig fastere og indrömmede dem visse fortrin, en udvikling, der må være gået hånd i hånd med den voksende sans for kvindelige individualiteter. Jo mere udviklet denne sans blev, jo mere nærmede man sig de mere monogame former.

I denne udvikling blandede der sig imidlertid elementer af særegen natur, metafysiske og religiøse spekulationer. Fra Orienten blev af kirken indført i Europa en splinterny synsmåde, den asketiske: mennesket bestod af to fjendtlige naturer, den åndelige og den sanselige; den sidste, der var af lavere art, gjaldt det om for enhver pris at kue. Ethvert erotisk forhold blev herefter betragtet som i og for sig nedværdigende, selv ægteskabet. Dog var der intet andet for end at acceptere dette som en nødhjælp for at forebygge de løsere forbindelser, men de hellige præster måtte ikke have noget dermed at göre. I stedet for antikkens stolte syn, der ikke tillod begejstringen for sjælelivet at kvæle skönhedssansen, men i sin sundhed formåede at sammenfatte det indre og ydre som to sider at en uadskillelig enhed, udsåede nu askesen en dualisme i opfattelsen af menneskenaturen, der fra nu af skulde beherske sindene og ikke mere være til at udrydde. Hvor forskellige udslag den end gav sig i den følgende tid, overalt var den til stede og let at genkende. Det var den, der i riddertiden opstillede modsætningen mellem den rent sanselige erotik og den platoniske sværmen for sit »hjærtes

dame«. Selv renaissancetiden nåede ikke igen antikkens store og enkle syn; hvad enten vi ser på de grove former for erotik, Boccacio skildrer eller går til deres modsætning, de rent oversanselige, spirituelle tilbedelser, der går under navn af »l'amor divino« — det er ikke enhedsopfattelse, men splittelse, dualisme.

Gör vi nu et spring ned i nutiden, finder vi i alt fald ved förste öjekast et vildt kaos af alle disse former og opfattelser. Vi finder repræsentanter for de vildes promiscuitet såvel som for den mest absolutte askese og alle mulige mellemformer. Ganske vist synes det, som om der i midten rager op som en fast borg en kæmpeinstitution, det såkaldte ægteskab, der kan glæde sig ved en uhyre tilslutning, og som i de fleste civiliserede stater i allerhöjeste grad nyder samfundsmagtens protektion, men hvis man her venter at finde et enhedsmærke, er dette en illusion.

Nogen almen anerkendt, af alle fastslået form for ægteskabet gives der ikke, om enhver af dem står der strid. Modsætningen mellem de katolske landes ægteskab, der ingen skilsmisse kender, og ægteskabet i nogle stater i Amerika, der i den grad eliminerer statens indblanding, at det næsten ophæver sig selv, er i så henseende talende. Og med hensyn til den personlige opförsel i nutiden bevæger anskuelserne sig mellem så modsatte poler som at kræve, at man skal slappe de fordringer, vedtægten stiller til kvindernes kyskhed för ægteskabet (Bohêmebevægelsen f. eks.) — og at stramme

fordringerne for mændenes vedkommende, så at de kommer i niveau med det, der nu forlanges af kvinderne (hanskemoralen).

For nu at komme til klarhed i dette virvar har moralen fra sit standpunkt kun følgende simple spörgsmål at göre: er det berettiget, at samfundsmagten på dette område blander sig i de enkeltes handlefrihed? Dernæst: kan der foreskrives den enkelte nogen bestemt optræden i et erotisk forhold?

For at få det rette indtryk af den pågældende institution, statsmagten her i Danmark begunstiger, er det nødvendigt at betragte den fra flere sider. For at mand og kvinde for alles öjne skal kunne danne en husstand, og begge leve for og med deres börn, forlanger staten for det förste iagttaget en hel række formaliteter og ceremonier. Er forholdet kommet i stand, vanskeliggör den dets opløsning ved en tilsvarende række hæmmende foranstaltninger. Endelig skelnes mellem de börn, der er en frugt af disse legaliserede forbindelser og andre, dels ved at der påklæbes dem et navn, der stempler dem som et slags lavere væsner, dels ved at der berøves dem en del reelle goder, retten til at bære deres faders navn og til at arve ham. Det er nu öjensynligt, at skal disse bestemmelser kunne hævde deres berettigelse, må det kunne påvises, at fjernelsen af dem vilde være en samfundsfare. Vi vil da høre på den motivering, institutionens forsvarere fremfører: samfundet

skyld; det er nødt til at påse, at disse får den fornødne opdragelse. Medens denne sidste sætning i og for sig er utvivlsom, kan der nok tvistes om, hvorledes den her skal forstås. Thi det synes noget dogmatisk at ville gå ud fra som givet, at barnet har ret til samvær med sine forældre udover det förste år, da det er uopløseligt knyttet til moderen, og en sådan ret, som samfundet måtte sikre det. At fornøden pleje og undervisning kan ydes udenfor hjemmet, er nemlig sikkert nok, og sålænge det er et åbent spörgsmål, hvor og hvorledes et barn opdrages bedst, tör man ikke lade staten fastslå hjemmet som det eneste sted. Alle vil dog indrömme, at særdeles mange hjem ikke virker ideelt i pædagogisk retning; og at særlig sådanne hjem, der af staten må tvinges sammen for ikke at opløses, skulde afgive nogen afgjort gunstig jordbund for lære og eksempel, er på forhånd usandsynligt. Vi må ikke glemme, at hjemmet i sin gammeldags form på grund af de økonomiske forhold, der mere og mere tvinger hustruerne til at arbejde i fabrikker, allerede er i fuld opløsning, og ingen kan sige, hvor langt det vil fortsættes; men umuligt er det ikke, at samfundet langt mere omfattende end nu vil komme til at beskæftige sig med börnenes opdragelse og forsorg. Hvorledes det end bliver, kan vi ikke på forhånd erklære det for samfundsfarligt, at börnene overlades til staten, sålænge vi ikke ved, hvorledes den vil løse denne opgave. Staten har mange andre midler til at håndhæve forældrenes fulde

ansvarlighed end ved at tvinge dem til at leve sammen.

Overfor de såkaldte uægte börn er der jo ikke fra statens side tale om at sikre den omtalte problematiske ret, hvad der dog vilde være konsekventest. Men selv om vi virkelig antog, at börnene havde en sådan ret, er det dog ganske uretfærdigt, at staten indlader sig på at vurdere betydningen af denne ret lige overfor den enkeltes lidelser i et ulykkeligt ægteskab. Forholdet i Danmark er således, at i reglen kan kun forbindelsen løses, når begge parter er enige derom; undtagelse herfra sker kun, når der foreligger bevisligt ægteskabsbrud, grov mishandling eller drikfældighed, men til årelange trakasserier, til åndelige pinsler og forurettelser er intet hensyn taget. En vurdering af disse forhold er staten ikke kompetent til at foretage, den må overlades til de enkelte individer; der er derfor heller ikke nogen som helst grund til, at staten på dette område skal spille formynder. Lad staten selv tage sig af börnene, eller lad den, hvis det foretrækkes, gennem bedre uddannelse af begge kön sætte hjemmene bedre i stand dertil, samtidig med at den tvinger forældrene til at udøve deres fulde forsörgerpligt, men lad den holde sig borte fra menneskers private elskovsforhold. For mange (især Amerikanere) står allerede det som en utålelig indblanding, at staten kræver en for alles öjne tilgængelig ceremoni den dag, da to mennesker beslutter sig til

som om deres rent private forhold bliver kastet i grams for hoben, (og hoben føler det i reglen ligedan). De har derfor søgt at afskaffe alle disse ceremonier, og vi må med dem ønske, at staten holdt sig helt tilbage eller — hvis det havde interesse for statistiken — lod sig nöje med en simpel erklæring fra de pågældende; noget lignende kunde ske ved skilsmissen. Om vi privat sympatiserer med den ene eller den anden form for erotiske forbindelser, vedrörer ikke det, det her kommer an på, nemlig at hævde dette områdes uafhængighed af statsmagten.

Men selv om statens formynderskab ikke kunde bestå for det moralske princip, ikke at træde den enkeltes berettigede krav for nær, kunde det være tænkeligt, at det lod sig *forklare* ud fra en eller anden idé om de officielle forbindelsers höje værdi; og skönt vi på forhånd må erklære det for at ligge udenfor statens opgaver at opdrage folk til at antage visse af den fastslåede rammer for livet, hvorimod den blot har at sörge for, at de af livet opståede individuelle former får deres ret så vidt sikret, at ikke almenhedens interesse trædes for nær, skal vi dog undersøge, om der i ægteskabet som sådant findes ejendommelige værdier. For adskillige ligger værdien deri, at det efter deres mening fastslår monogamiet. Men hvad kan det nytte, at det er monogamiet, der officielt bæres frem til skue, når der, som tilfældet oftest er i praksis, under overfladen blomstrer et frodigt mylr af allehånde polygame former. Og selv om man

vilde indvende: disse underjordiske vækster er ikke ægteskab, de betegner jo netop brud på ægteskab, så tilfredsstiller dette svar ikke dem, der kun vilde finde noget værdifuldt ved ægteskabet, om det formåede at trænge de polygame tendenser ud af bevidsthederne, ikke blot bort frå overfladen. Men desuden er staten gennem sit ægteskab ikke en gang officielt nogen stræng forkynder af monogamiet, thi uden betænkelighed lader den en mand gifte sig et ubegrænset antal gange, når kun det iagttages, at hustruerne efterhånden dør. Der er blot den ejendommelighed ved disse mænds polygami, at kvinden optræder *successivt,* ofte i langt hastigere rækkefølge end i mange fri forbindelser, medens de i andre polygame forhold ganske vist kan optræde alternativt. Nogen særlig ophöjet følelse af trofasthed kan der således heller ikke knyttes til ægteskabets idé, i mange af de såkaldte fri forbindelser finder vi en bestandighed realiseret, der langt overgår hin trofasthed til døden (men ikke længer). Og dog er det sikkert en forestilling om, at staten påtrykker forbindelserne en vis stabilitet der gör, at den tager sine forholdsregler. Ved den udsigt, der stilles op for de udenfor ægteskab fødte börns fremtidsskæbne, søger staten at ramme moderen og at formå hende til at være omhyggelig med at opnå officiel sanktion af sit forhold. Men hvorledes går det så i virkeligheden med denne agitation for ægteskabet; har den held med sig? Vi finder rundt omkring en stedse stigende ulyst

florerer de løsere forbindelser, og de uægte börns antal vokser. Staten har altså ikke ved sin magtanvendelse opnået at vinde tilslutning til den autoriserede institution. Nu kan grunden hertil bero på mange forhold: polygame tendenser, for kvindens vedkommende ulyst til at gå ind under den foreskrevne umyndighedstilstand, økonomiske betænkeligheder etc., men for en stor del beror den sikkert nok på uvilje mod det tvungne i forholdet. Hvad grunden end er, har staten således ikke en gang det motiv, der ligger i, at den når, hvad den tilstræber.

Kampen for den fri skilsmisse opfattes af enkelte på den besynderligste måde som ensbetydende med sympati for de ganske løse og kortvarige forbindelser, ret som om nu skulde de livsvarige forhold ligefrem forbydes. Forholdet er tværtimod det, at de fleste, der stiller dette krav, går ud fra, at det er livsbetingelsen for alle varigere forbindelsers eksistens i fremtiden. De sammenligner den nuværende tilstand mellem ægtefolk, hvor under en konflikt den ene part altid har det argument i baghånden: »jeg vil nu have det således, og loven giver mig magt til at gennemføre det; du må böje dig! Vil du ikke det, kan du ikke en gang opnå skilsmisse, hvis jeg ikke samtykker deri«, med den tilstand, der vilde indtræde, hvis konflikten *måtte* løses ved gensidig imødekommenhed, såfremt hensynet til de fælles interesser stod som noget værdifuldere for parterne end det at få ret, og de mener, at kun indenfra, ved at reformere i retning

af frihed og ligestillethed, kan de stabile forbindelser opbygges. Der er ingen grund til at tro, at de motiver, der afholder fra skilsmisse, börnene f. eks., skulde optræde med mindre vægt, fordi de ydre bånd fjernedes, snarere vil dette medføre, at opmærksomheden vænnes til at dvæle ved den indre konstitution af hjemmet. Fuld ansvarsfølelse forudsætter fuld frihed. Arne Garborg udtrykker det således: »Der er f. eks. to mennesker, som ud af al den stimmel af kedelige og ækle mennesker har fundet hinanden frem og mærker, at de kan trives sammen. Nu er de komne så langt, at de kender hinanden og har rede på hinanden og ejer hinanden godt og trygt; måske har de også et barn sammen, som de naturligvis begge to er græsselig stolte af. Hele verden har de sammen; og er de uvenner, så er det som oftest, fordi den ene er bange for, at den anden ikke er tilstrækkelig forelsket. Og så skulde de mennesker løbe fra hinanden, fordi der ikke længer var nogen, som passede på dem«.

Mere end ved at stramme båndene vilde statsmagten opnå ved samtidig med at give forholdet frihed at skærpe ansvaret overfor börnene, ophæve uretten mod de illigitime börn og hånd i hånd hermed at tage fat på de reformer, der i det foregående er omtalt, lade dreng og pige vokse op og sidde på skolebænk ved hinandens side, give kvinden adgang til större indsigt og til de erhverv, hun ønsker, så hun ikke henvises til at sidde og vente på ægteskabet som en redningsplanke.

I lignende retning udtaler Wilh. v. Humboldt sig: »Staten skulde overhovedet opgive hele sin omsorg for ægteskabet og overlade det til individernes fri vilje, så at disse kan træffe de overenskomster, de vil. Jeg frygter ikke, at alle familieforhold derved vil ødelægges, thi ikke sjældent viser erfaringen, at just sæderne binder, hvad loven løser«. Denne sidste sætning er tilmed forlængst bekræftet af erfaringen, der viser, at i de stater, hvor en frisindet skilsmisselovgivning råder, er forholdene mindst lige så stabile som i stater, hvor skilsmisse er vanskeliggjort.

Det siges jævnlig og med fordring på at gælde som argument, at strömningen går mer og mer hen mod monogame forbindelser; det er udviklingens gang, og derfor bör samfundsmagten støtte dette princip. For ægteskabets vedkommende holder det, som vi har set, ikke stik, men selv om det monogame princip blev mere og mere dominerende i bevidsthederne, kunde dette aldrig berettige staten til at fastslå det med magt i en bestemt form. Moralen lader sig ikke af de historiske strömninger forlede til at gå fra sine principper; som et af de vigtigste af disse betragter den omsorgen for den individuelle ret, hvilken den derfor frit forbeholder sig at varetage.

Det næste spörgsmål, vi havde at undersøge, lød således: hvorledes stiller sagen sig for den enkelte; kan det foreskrives mig som pligt at give min erotik en bestemt form? Dette spörgsmål lader sig vanskelig besvare bekræftende; vi kan

nok afgrænse en zone, hvori vi samler en række utvivlsomt pligtstridige erotiske forhold, men spillerummet ovenover denne zone bliver så stort, de veje, ad hvilke mennesker indenfor dette spillerum søger deres erotiske lykke, så mangfoldige, at de vanskeligt lader sig samle til nogen bestemt type; desuden er det jo som i indledningen hævdet lige så lidt moralens sag at anvise menneskene vejen til den höjeste lykke, der kan nås, som at hæmme dem i denne individuelle stræben. Vi kommer derfor bedst igennem med negative bestemmelser:

Vi har ret til at sige, at den, der optræder som tyv i en anden mands hus, måske samtidig holder gode miner med den bestjålne, også når det gælder *disse* forhold, bærer sig lavt og lumpent ad. At bryde lovformelige overenskomster, som f. eks. at leve i ægteskab og samtidig bryde det uden at optræde åbent overfor den bedragne; at benytte sin erfaring til at stifte forbindelser under tvetydig optræden og falske påskud eller blot under forudsætninger, der vides ikke at næres af den anden part — alt dette har vi let ved at anvise plads langt under hæderlighedens grænse. Det samme gælder forførelser af mindreårige og mange andre forhold, hvor ethvert hensyn til den anden part overspringes. Men når et menneske indlader sig på en forbindelse på lige fod, påtager sig alle konsekvenserne deraf og ingens rettigheder træder for nær, har den offentlige mening ikke yderligere krav at stille angående det forhold, der udvikler sig mellem ham og hende.

Blot man er klar over, at man er udenfor moralens egentlige område, ude over det, der kan stilles krav om, har det selvfølgelig sin uhyre betydning at vende sit blik mod forbilleder for menneskelig opförsel. For at slægten skal komme fremad og den enkelte helt kunne udfolde sig, er det ikke nok at blive stående ved, hvad der kræves; det, der hæver sig over det banale, og som ikke blot fremkalder agtelse men beundring som noget fremragende, må også af og til ske fyldest. Menneskets lykketrang lader sig ikke tilfredsstille ved det tilstrækkeligt gode, den fordrer stadig det bedste, og det bedste er aldrig hvilende, det iler bestandig forud og tåler ikke at indhentes. Er det da muligt at afridse en form for erotik, som kan kaldes ideel i denne forstand, rummende större og rigere lykkefylde end andre og dog så almen, at dens værdi kan göres begribelig? Vi tror, at det kun kan göres med störste forsigtighed og meget vagt. Mange har ment, at det var gjort med at opstille det monogamiske princip, således forf. til »en livsanskuelse grundet på elskov«, der for at udelukke de tidligere omtalte 3—4 foldige ægtemænd opstiller kravet strængere: »Een gang og kun med een!« Men hvor smukt end forf. forstår at tegne sit ideal, er det ikke lykkedes ham at tildele det træk, der betegner nogen höjere livsform eller udtrykker noget rigere eller skönnere end Shakespeare har lagt i Romeos elskov til Julie, og dog har Romeo haft sin Rosaline forud, om hvem det hedder:

Benvolio.
Lyd mig! forglem at tænke mer på hende!
Romeo.
Lær mig, hvordan jeg glemme kan at tænke!

Det synes da, som om den ideelle forelskelse, hvis der findes nogen sådan, ikke kan göres ubetinget afhængig af noget numerisk. Snarere har Gottfried Keller ret, når han siger: »Mange planter må blomstre to, tre, ja fire gange, og da har naturens eller gudernes visdom indrettet det således, at den sidste blomst bestandig tykkes de blomsterbærende den smukkeste, og at de mener, der aldrig har eksisteret nogen så skön«. Men så siges der: »Det er slet ikke deri det ligger; det er forelskelsens art, det kommer an på. Hvem kan ikke se den himmelvide forskel på den erotik, der fæster sig ved det ydre, det grove sanselige, og den, der alene beror på en inderlig tiltrækning af to, der føler, at deres åndelige væsen hører sammen. Er denne sidste ikke af en höjere art?« Der er blot det i vejen, at dette for en mængde mennesker vil være ganske mörk tale: »jeg kender ikke noget til den omtalte dybe åndelige tiltrækning«, vil de indvende, »derimod har jeg forelsket mig i adskillige könne og rare ansigter, hvilket ikke har skaffet mig ringe tilfredsstillelse«. Denne dualistiske sondren af en rent sanselig og en rent åndelig erotik er et asketisk kunstprodukt, der, som vi för har berört, ikke svarer til bunden i den menneskelige natur; ved at opløse to sammenhørende elementer

erotiske følelse opnår man ikke at få nogen af dem stemplet som samlingsideal for menneskeheden. For at finde de værdifulde former for erotik er der åbenbart kun een vej at gå: at betragte selve livets mangfoldighed og sammenligne. Vi må adspörge den individuelle psykologi om dette punkt, men da den desværre endnu ikke eksisterer som videnskab, er vi henvist til de spredte bidrag, der foreligger i biografier og desl., eller også bruge vore egne öjne og øren i livet omkring os. Herfra kan vi måske vinde erfaringer, der med varsom kunst kan formes til et ideelt billede; men vi må være meget sikre i vor sag, för vi opstiller dette fantasibillede som bindende for andre. Vi udsætter os ellers let for at blive anmassende, og vi bör ikke glemme, at anerkendelsen af slige idealer ofte kræver en langvarig opdragelse.

For vor egen udviklings skyld kan vi ikke undslå os for denne opdragelse. Hvis vi ikke søger at orientere os — teoretisk selvfølgelig — i erotikkens former og tage stilling til dem, vil vi endog savne de nødvendigste forudsætninger for, at et ideal overhovedet kan dannes. En af de mest konstante erfaringer vil sikkert den være, at de erotiske forhold, der har spændt videst ud over og fået det dybeste tag i de væsentlige sider af den menneskelige natur, som på een gang har vakt sansen for den ydre skönhed hos det andet kön og sansen for de åndelige værdier til störst liv, og som subjektivt har karakteriseret sig som følelsen af den inderligste gensidige samhørighed i alt

dette, i reglen har været de, der har skabt den dybeste og varigste lykke og samtidig givet individet dets höjeste åndelige opsving. Stort nærmere kan vi måske ikke komme i bestemmelsen af denne »fuldbårne« erotik. Det bliver væsentlig kun andre ord, når man har karakteriseret den således, at den ene i den anden ser et forbillede på det bedste og skönneste i slægten. I sin afhandling om kærlighed har Shelley følgende beskrivelse: »Hvis vi føler, vil vi ikke, at læber af ubevægelig is skal svare læber, der bæver og brænder med hjertets hedeste blod. Dette er kærlighed at opdage en ånd, der formår at værdsætte vor, en indbildningskraft, der kan gå ind på de fine og skarpe ejendommeligheder, som vi har haft glæde af at opelske og udfolde i löndom, det er det usynlige og uopnåelige punkt, hvortil al elskov stræber«. Erfaringen synes altså at vise, at det höjeste ikke findes ved en ensidig udsondren af den ene eller anden side af menneskets væsen, men tværtimod ved en sammenfatten af dem til en höjere enhed. Denne erfaring kan det moralsk stræbende individ ikke gå ligegyldig forbi, han må ved selvopdragelse søge at hæve sig til sådanne følelser, at nå dette sjælelige opsving i sin erotik. Hertil kan han bruge en anden erfaring.

Hvis han har overbevist sig om, at hans æstetiske sans kan sløves, at hans skönhedsbegreber varigt kan forplumres, hvis han sænker niveauet, bör han være varsom hermed. Om han nemlig vænner sig til at lade sin erotik antage former

der giver ham uæstetiske indtryk, danner han fordærvelige associationsbaner, hvad der senere hævner sig, ved at de melder sig på ny, hvor han ikke ønsker det. Han splitter et kompleks, der skulde være uadskilleligt, og det vil blive vanskeligt for ham på ny at samle de elementer, der karakteriserede den ideellere elskovsfølelse, til en fast enhed. Han kan ikke mere få totalindtryk, men må nöjes med løsrevne brudstykker. Derfor er det, at »levemænd« så sjældent bliver tilgængelige for en virkelig forelskelse; de kan ikke få bugt med den disposition til splittelse, de har frembragt hos sig selv. »Gennem mange til een« er derfor et slagord, der i alt fald næppe egner sig til at anbefales som *metode*. Selv om denne vej til »den ene« virkelig er lykkedes for en og anden, har det snarere været trods end fordi.

Kom man ved analysen af begrebet forelskelse i dens fuldkomnere form så vidt, at man lærte ikke at forsynde sig mod skönhedsbegreberne, må man gå videre og se på de andre bestanddele. Der var da også bl. a. tale om åndelig skönhed. At overmåde mange lykkelige elskovsforhold hviler på sansen for det ejendommelige åndelige habitus, for et særegent harmonisk roligt væsen eller måske for et uroligt, higende, ildfuldt væsen o. s. v., disse erfaringer vil det være gavnligt på forhånd at være på det rene med. Thi hvis man har set dette og forstået, at et forhold, der skal have udsigt til at vare, ikke kan bygge alene på ting, der naturmæssigt er viede til snarlig undergang men også

må indbefatte mere holdbare faktorer, der måske endog kan udvikle sig og vinde i tiltrækning, vil det uvilkårligt medføre, at den analyserende stiller visse fordringer til sine egne følelser, för han kalder dem forelskelse. Han vil måske ikke lade sig overvælde af det förste det bedste sværmeri som af noget ganske uforklarligt, men han vil prøve dets bestanddele og af og til göre den bekendelse, at det, han just stødte på, ikke var en forelskelse, der lod sig grunde noget så varigt på som opbyggelsen af et hjem. Da der hører så uhyre meget til, for at en sådan gensidig følelse skal opstå med sit fulde præg, vil han på forhånd være tilböjelig til at antage, at den vil være en sjælden gæst i hans liv; det vil ikke være en følelse, der melder sig hver dag, den kommer måske kun een gang i hans liv; ja han må være belavet på, at den måske aldrig indfinder sig. Men så bör den også, når den melder sig, modtages med fuld honnør og ikke letsindigt forskertses. I den unge alder er der så mange konkurrerende hensyn, økonomiske bekymringer, ærgerrighed efter ry og magt, trang til kunstneriske eller videnskabelige bedrifter. Alt dette må vige, og netop den unge alder bör tages agt, thi som Björnson siger: »I ingen anden alder end vor förste ungdom er vi så sikre i følelsen for det med vor egen natur samhørige.«

Hvorledes nu end disse erfaringer benyttes (og her er det ørkesløst at opstille regler), om der stadig ventes tålmodigt på den store Amor, eller

mindre Amoriner, eet vindes dog ved den, at man ikke forregner sig.

En sådan analyse af elskoven vil måske forklare os en del forhold, vi tidligere har undret os over. Hvorfor gifter begavede mænd sig så ofte med ubetydeligheder? Fordi de ikke har givet sig tid til at sætte sig ind i elskovens psykologi, men har ladet sig overrumple af den förste den bedste svaghed, der til deres forbavselse afbrød deres lærde studier. Men et menneske, der har fået et indtryk af, hvad de inderlige og varige elskovsværdier kan betyde for livet, vil ikke på denne måde lade sig passivt overvælde; han vil have lov til at søge og vrage, ikke sætte sig hen og vente på tilfældigt materiale.

Det er heller ikke uden vigtighed at give sig i kast med visse udbredte fordomme, der går for at være god latin, og som kan være yderst vildledende. Således den, at de to parter helst skal ligne hinanden, være to alen af eet stykke eller hvad der er beslægtet hermed, at kvinden helst må være en ubeskrevet tavle, som manden skal fylde med sit indhold. På den anden side siges det, at netop kontraster passer bedst for hinanden. Vi opstiller herimod den formening, at den heldigste disposition er den, at to helstøbte mennesker står overfor hinanden, som hver kan sætte sin farve på det oplevede og derved göre tilværelsen rigere; vi tror at det fremmer samlivet mere, at de to supplerer hinanden, end at de paa alle punkter konstraterer. De store intereresser må

helst være fælles, og om de store livsspörgsmål må forskel i opfattelse kun være nuancer. Men at søge efter en kopi af sig selv eller at søge opdraget en sådan kopi fører altfor let til tomhed. Farlige er de ubeskrevne tavler, thi det er ikke sikkert, at der nogensinde vil komme til at stå noget på dem.

Der kan nok i dette stykke være brug for al den menneskekundskab, der kan skaffes. Den, der kender lidt til arvelighed og har lidt fantasi, vil ofte kunne se nogle år ud i fremtiden; ved at studere faderen og moderen vil der i mange tilfælde kunne udkastes et nöjagtigt fremtidsperspektiv af, hvorledes genstanden, der kreses om, vil udvikle sig, som kan virke særdeles vejledende. En farlig misforståelse, som skulde synes indlysende, men dog er hyppig nok, er den, at gensidighedsforholdet kan overspringes: »Det er nok, når jeg er forelsket i hende, det andet kommer nok.« Ganske vist »kommer det nok«, men da ofte med en anden rollebesætning.

Men lad os nu antage, at forholdet fra först af har haft alle betingelser for at blive et af de ægte. Så er det först, de egentlige vanskeligheder begynder. Vi vil følge det gennem de former, det hyppigst antager, forlovelsen og ægteskabet. Mod forlovelsen er der blevet rettet talrige anker, mest ganske vist af æstetikere, der har fundet, at den var en unaturlig halvhed. Nu kan det ikke nægtes, at der mod talrige forlovelser kan rettes adskillige æstetiske indvendinger, men vi kan dog ikke se

rettere, end at under de nuværende forhold, sålænge der hersker tvang i ægteskabet, er forlovelserne en indrömmelse til frihedsprincippet; de gör nytte som en nødhjælp, en ventil på ægteskabsinstitutionen, idet de anerkender den ganske nødvendige mulighed for et brud. Kommer der noget uæstetisk ind i dette forhold, bör man ikke altid vælte det over på institutionen.

For at stifte et ægteskab har man ofte opstillet som betingelse troen på elskovens varighed. Med denne tro er der ligefrem drevet religiøs kultus; den er blevet gjort til afgörende kriterium på den rette ideelle kærlighed. Hvor den ikke fandtes, manglede det, der skulde bære et hjem. Men vi mener ikke, at vi kan opstille denne tro sålidt som nogen anden som ufravigelig betingelse for at vove. Den, der vil ud og sejle på det åbne hav, gör det, hvad enten han sikkert tror at nå havn eller kun håber derpå. På samme måde er det nok så sikkert at være på det rene med, at i nogle tilfælde varer kærligheden, i andre derimod ikke, og at det kan være svært nok at forudse resultatet (skönt næppe *så* svært som det i almindelighed antages af dårlige menneskekendere). Derimod kan et fast forsæt om at ville frede om den lykke, man besidder, ikke undværes, hvis den skal bestå.

Det faktum, at kærligheden efterhånden skifter karakter fra hæftig glød til stille inderlighed, har for mange, især unge overspændte kvinder, været motiv til at påstå, at dens varighed nødvendigvis

nå være kort — en ny psykologisk miskendelse. ndvidere findes der på dette område talrige falister, som går ud fra, at elskovens, denne myiske magts, ophør kommer over dem som en æbne, de helt er ude af stand til at afvende. ı, hvis man sidder stille og venter med hænderne skødet på, at den skal ophøre vil dette ufejlarlig ske. En erotisk forbindelse er et lige så gt ornamenteret, spinkelt og sart bygningskompleks om en gotisk katedral og fordrer en lige så uafrudt vedligeholdelse, hvis den ikke skal forfalde. en bliver som denne aldrig færdig; er man til ıde med eet afsnit, er der straks et nyt, der ænger til at eftergås. De, der klager mest over skovens korte varighed, er i reglen de, der ikke ır indset, at det gælder om, for hver dag der ır, pány at erobre den elskede; de samme, som or, at når de först har fået ham eller hende, er kommet i havn«, kan de begynde at forsömme ıde hensynet til deres udseende og til deres indre dvikling. Der hører et stort opdragelsesarbejde , hvis et forhold stadig skal kunne holde sig på mme höjde eller endog vokse, og den gensidige spekt intet skår skal lide. Dersom alle luner ; affekter får frit afløb i hjemmet, som om de orde mindre skade her, dersom ensidige vaner ikke n opgives til fordel for det fælles hensyn, hvis ıdviklethed på enkelte punkter hos den ene får v til at bestå, så den anden i stedet for at bøde den af mismod begynder at trække sig ind i

anklage sin egen kortsynethed og utålmodighed end lægge skylden på mystiske magter, man står helt afmægtig overfor. Man må være klar på, at uden stor smidighed og elasticitet, uden ofre og resignation på mange punkter kan et så intimt livsfællesskab, som der føres indenfor en families ramme, ikke realiseres. Der må opøves evne til at gå ind på den andens synsmåder, til en vis grad se tingene med den andens öjne; man må tvinge sig til sympati med den andens livsfornødenheder, tvinge sig til at holde af den andens venner etc. Det tryk, samfundet lægger på forholdet, virker ikke til gunst for disse bestræbelser. Det skaber ofte en usund tryghed, der gör, at man anstrenger sig mindre. Anderledes vilde gensidighedsforholdet blive på den baggrund, hvor den fuldstændige frivillighed skimtedes daglig, ja hver time på dagen. Betydningen af en værdi falder ofte först i öjnene, når der kan være tale om at miste den. Kravet på frivillighed kan da ikke blot opstilles som den enkeltes ubetingede ret, men må også melde sig, når vi stiller os paa de varige forholds side og antager os deres tarv.

Vor tro til menneskenes forståelse af deres egen lykke er så stor, at vi ikke kan tænke os, at løsningen af de ydre bånd vil føre dem til principielt at foretrække den ulykke, en skilsmisse altid er. Den betegner jo bestandig en falliterklæring. I mange tilfælde røber den slet menneskekundskab fra förste færd, i andre mangel på evne til åndelig tillempelse og selvopdragelse. I enkelte tilfælde kan den ene

part selvfølgelig have udviklet sig på en ganske uberegnelig måde, og forholdet vilde have trukket een eller begge nedad, men selv om vi i dette tilfælde må sige, at selve bruddet var godt og ganske nødvendigt, danner det dog kun slutningen på en i sin helhed ulykkelig affære. Principielt at ønske skilsmisse vilde sige det samme som principielt at foretrække ulykkelige forbindelser. Lige så upsykologisk et løfte om evig troskab er, lige så urimeligt er det at antage, at troskaben ikke skulde vedblive at være genstand for ønske og bestræbelse.

Ønsker man stabilitet, er der ingen anden vej at gå end den oftere antydede, at udføre den række reformer, der giver begge kön större modenhed og selvstændighed såvel i tankesæt som i ydre position. Det vil være det eneste middel til at undgå fejlgreb og deraf følgende brud. Manden vil undgå at opstille barnagtige idealer og danne falske slutninger som f. eks. »det stille vand har den dybe grund«, og kvinden vil ikke mere lade sig nöje med den mand, hun tilfældig falder over. Og når kammeratlig forhandling bliver den eneste mulighed ved indtrædende divergenser, og det ensidige lovhjemlede magtsprog falder bort, vil også dette virke som samlende moment. Ikke mindst vigtigt er det at ophæve rangsforskellen mellem börnene. Som forholdet nu er, hvor fædrene lettes på enhver måde: hvor kuldlysningen af et barn født udenfor ægteskab er frivillig, hvor endog dette

skridt ikke medfører fuld arveret, ikke overførelse af adel eller navn, virker staten ligefrem agiterende for de løse forbindelser.

Medens vi således trygt kan gå ud fra, at stabilere forbindelser også i fremtiden vil trives, er det vanskeligere at forudsige noget om den øvrige beskaffenhed af det fremtidige hjem. Det vil især komme til at bero på, hvorledes man vil se på kvindens virksomhed, om man vil vurdere hendes arbejde i eller udenfor huset som værdifuldest. Mulig vil hendes udearbejde blive så udstrakt og almindeligt, at börneopdragelsen må overlades til det offentlige. Der vil da indhøstes större erfaringer om offentlig opdragelses hensigtsmæssighed, end der nu haves, og med disse erfaringer vil, i fald de lyder gunstigt, de dybtgående instinkter, der endnu så vanskeligt kan skille barnets udvikling fra hjemmet, og den lykkefølelse, dette gensidighedsforhold skaber, komme til at kæmpe, og det vil da blive kaldt egoisme at opdrage sit barn hjemme. Men det er også muligt, og denne mulighed ser mere tiltalende ud, at samfundet vil vurdere det kvindelige arbejde i hjemmet og moderens opdragergærning så höjt, at det vil sætte hende i stand til at blive hjemme hos sit barn, og på enhver måde dygtiggöre hende til dette hverv, så det kan ske på mere forstående måde end nu. Det forekommer os usandsynligt, at samfundet skulde miste sansen for det foryngende og forfriskende, der ligger i, at det barnlige element er

spredt rundt om i alle hjem, og finde det mere tiltalende at proppe börnene sammen i særlige anstalter. Det er ikke tvivl underkastet, at den förste ordning tillige er den, der er gunstigst for de varige forhold. Thi lysten til at leve sammen med barnet vil uvilkårlig medføre lyst til at leve sammen med dets moder.

VI.

Det offentlige liv.

— Faldet er tilsidst den grimme maske,
og mennesket står rent og skært tilbage,
ej sceptertvunget — frit og uden skranke,
ej skilt i klasse, stamme og nation,
foruden angst tilbedelse, som drot
over sig selv, retfærdig, mild og viis.

Shelley.

EFTER den grundbetragtning, vi fra först af har anlagt, vil al etisk stræben til syvende og sidst munde ud i det offentlige liv. Man kan være en god fader og ægtefælle og dog, når alt kommer til alt, være ganske uetisk, medens det er utænkeligt, at man på een gang kan være en ulastelig borger og uetisk, da den sidstnævnte egenskab i sig indbefatter alt det øvrige. Det er ikke nok at udstrække hensynet fra jeg'et til den lille kreds, der slutter sig tættest om det; denne familieegoisme eller klasseegoisme er ikke mere tiltalende end den nøgne egoisme, der udelukkende har jeg'et til formål, ja den er for så vidt farligere end denne sidste, som den har mulighed for at dække sig med et moralsk skin.

Mod den ovenstående sætning, at al etisk stræben munder ud i det offentlige liv, kunde man indvende, at denne stræben vilde være rodløs, hvis den ikke samtidig gik ud på at fremme den enkeltes lykke; her hviler dog den dybeste begrundelse for al moral. Nu ligger det uden for al tvivl, at dersom man forsøgte at basere moral på, at den enkeltes lykke skulde ofres for en eller anden idé — som statens eller samfundets alt overragende hensyn — vilde det være uberettiget og i længden unyttigt. Men vi tror heller ikke, at der teoretisk set kan være nogen strid mellem de to hensyn, samfundet og den enkelte. Samfundslivet er et eksistensvilkår, et medium, der omgiver den enkelte fra hans fødsel til hans død lige så ubönhørligt som den atmosfæriske luft; han kan lige så lidt unddrage sig det ene som det andet. Moralens bestemmelse er at stille den enkelte for öje den særlige art lykke, der vindes ved den rette brug af samfundsvilkårene og lære ham at finde sig til rette med dem. Moralen er derfor så langt fra at danne nogen modsætning til lykkelæren, at den snarere må betragtes som et særligt kapitel af den.

Hvor simpelt dette nu end teoretisk kan synes at være, har erfaringen dog noksom vist, at man ikke i praksis har haft så let ved at enes om disse to hensyns gensidige stilling. Ligesom den enkelte i privatlivet ofte har haft svært ved at indse, at redelighed overfor medborgere ikke skader ham

turen er bestemte til at ligge i indbyrdes krig, således er i det politiske liv hovedvægten ofte meget ensidigt blevet lagt på det ene eller andet af dem, idet man enten i den grad er gået op i statsideen, at den individuelle handlefrihed utilbørlig ofredes [1]), eller individualismen er bleven dyrket så afgudisk, at den har truet enhver ordnet samvirken. Ligevægten mellem dem, den ligevægt, der realiseredes af en ordning, som på een gang rummede den störst mulige frihed til at röre sig og de bedste betingelser for frugtbringende samvirken, er i den virkelige verden aldrig opnået i så fuldkommen grad, at der ikke, just som man mente at være kommet til målet, har rört sig en trang til nye forskydninger.

Her peger vi straks på et af det offentlige livs problemer, og vi vil med det samme tilföje, at det overhovedet mere må blive vor opgave at pege på og fremsætte problemerne i det offentlige liv end anvise nogen bestemt løsning. Etikkens förste skridt overfor disse omfattende spörgsmål må være at formane til årvågenhed, til ved selvstudium af dem at søge dem klarede. Er de först sat klart op, vil det ikke være vanskeligt for den moralsk interesserede at søge løsningen i den rigtige retning. Men selv dette, at fremstille dem som de

---

[1]) I det gamle Peru skete så at sige alt ved anordninger fra oven, således såning, høstning, vævning etc. Enhver peruvianer giftede sig på befaling i en bestemt alder; en jordlod anvistes ham da til beboelse, og denne måtte han aldrig fraflytte.

foreligger, vil selvfølgelig på grund af sagens uhyre omfang i det efterfølgende kun kunne göres særdeles spredt og fragmentarisk; der kan ikke ventes mere end antydninger.

Först og fremmest må vi, för vi går ind på individets moralske stilling til det offentlige liv, samfundslivet, søge at bestemme, hvad vi forstå ved samfundet. Og vi vil da straks fastslå, at det praktisk set kan slås sammen med staten. Staten danner en organisation, vi alle faktisk, hvad enten vi vil eller ej, er medlemmer af, som vi stadig står i rapport til, og ovenover hvilken der ikke gives nogen höjere organisation med suveræn magt. Men skönt vi af praktiske grunde væsentlig må holde os til statslivet, fordi vore væsentligste interesser stanser ved statens grænser, kan vi dog ikke lade vore moralske hensyn stanse der. Vi betragter os også som medlemmer af et internationalt menneskeligt samfund, og ligesom vi har gennemskuet familie- og klasseegoismen, må vi tage bestemt afstand fra den nationale egoisme, nationalismen. Bagved det faktiske statsbegreb må der foresvæve os et videre ideelt samfundsbegreb, hvor de nationale forskelle vel respekteres men ikke pustes op til en sådan betydning, at de bliver en fare for det fredelige internationale samkvem. Derfor må sådanne træk i nutidens politiske liv som det, at et folk påtvinger et andet folk sin civilisation og sit sprog, selv om det sker ud fra den tro, at det dermed opfylder en kulturel opgave, fordömmes så stærkt som muligt. Og det

folk, der strttter imod og af yderste evne værger sig mod sådanne overgreb, må have krav på vor sympati, ikke fordi det kæmper for bevarelsen af ting, der ofte må forekomme os som nationale snurrepiberier, men fordi det holder et alment værdifuldt begreb höjt, nemlig selvbestemmelsesretten. At bebrejde en nation, at den under disse forhold bruger de magtmidler, den råder over for at forsvare sine menneskerettigheder, er udslag af en altfor doktrinær fredskærlighed.

På den anden side får ofte modstanderne af nationalismens udskejelser med urette bebrejdelser for mangel på fædrelandskærlighed. Som om kærligheden til en genstand forringedes, ved at man kunde se det skönne og gode i det, andre ejede, med fuld anerkendelse og uden misundelse! Og som om fædrelandskærligheden forøvrigt var en moralsk egenskab! Det kan lige så lidt være min pligt at elske mit fædreland som min onkel eller tante; det kommer heller ikke an på mig alene, om disse følelser skal opstå. I moralsk henseende er fædrelandskærligheden ganske neutral, lige langt fra at være dyd eller last; en anden sag er det, at den er en betydelig værdi for den, der besidder den.

Den holdning, det moralske individ må indtage til disse spörgsmål, vil påvirke hans bedömmelse af alt, hvad der hedder international politik. Hans syn vil udvides, så han vil kunne få öje på den fordel, der vilde være ved sammenslutning af beslægtede lande til en enhed. Et land kan være

så latterlig lille, hele horisonten for borgerne i dette land så snæver og småborgerlig, at hævdelsen af dets suverænitet for enhver pris kun kunde bero på de småligste hensyn.

Når vi undtager et forhold som i ovennævnte eksempel, hvor magten benyttedes til selvforsvar, og hvor et overfaldet land selvfølgelig måtte tude mellem de ulve, det levede imellem, må vi fordömme alle afgörelser af internationale tvistigheder ved vold, og med sympati støtte de bestræbelser, der göres for fredeligere udveje. Men det vil ingen skade være til at være klar over, at sålænge de civiliserede magter ikke politisk udgör en føderation med en myndig centralmagt, vil voldgiftskendelser ikke respekteres i nogen sag af större vigtighed. For at de skal være bindende, må der tilvejebringes en myndighed, der kan håndhæve dem. Et vigtigt spörgsmål i vore dages udenrigspolitik er den stedse tiltagende kolonisation af primitive folks territorier. Forargelsen over, at den overhovedet sker, kan ikke etisk begrundes. Ejendomsretten til et gebet opfattes i vore dage med rette ikke således, at en eller anden stamme skulde kunne lægge beslag på det for sig og sine efterkommere i evige tider. Dette, at de civiliserede racer søger at göre sig gældende på de andres bekostning, er der intet at sige til; en anden sag er det, når vi står lige overfor al slags brutal fremfærd som den, vi endog i den allersidste tid har været vidne til fra de höjest udviklede na-

tioners side[1]). Det er ikke selve sagen, men måden vi dadler.

Vi vil imidlertid nu vende tilbage til det område, vi straks betegnede som det, der omsluttede vor störste interesse, staten, den der praktisk repræsenterer samfundet for os. Overfor staten vil moralens opgaver blive de to væsentlig forskellige: at undersøge om dens organisation er retfærdig og at tage stilling til de enkelte reformer, der opstår i den organiserede stat.

De moderne staters organisation tilkcndegiver sig i reglen ved grundlove, der på papiret fastslår en vis magtfordeling. Ifald samfundets magtfordeling reelt var aldeles konstant, behøvedes ingen sådanne love. Som de findes, er de netop udtryk for, at magtforholdene i et land er variable, men at den generation, der har indrettet grundlovene, just har ønsket den deri fatsatte magtfordeling og ingen anden. Nu kan imidlertid et sådant ønske hos en gruppe mennesker angående forhold, der vil kunne beröre kommende slægter, kun fordre en rent midlertidig sanktion. Nye tider har nyt behov, og en fortsat anerkendelse af de gamle

---

[1]) I et foredrag i et etisk selskab i New-York, Januar 1901, bemærkede den kinesiske gesandt Wu Ting-fang: »Kristus siger: elsk dine fjender! jeg indrömmer, det er en ædel og stor tanke, kun altfor höj for den skrøbelige menneskehed. De kristnes handlinger er langt fjernede derfra i vort land, hvor missionærerne råber på hævn og blodsudgydelse, hvor kristelige armeer hverken skåner alder eller kön og skynder sig med at plyndre alt, hvad de kan lægge hånd på. Hvilken forskel mellem bekendelse og handling!«

rammer vilde betyde intet mindre end autoritetsprincippets knæsættelse, noget moralen ikke kan befatte sig med. Moralen må langt snarere hævde, at det er de levende, ikke de døde, der skal ordne et samfunds organisation; også overfor grundlovene må moralen forkaste de historiske synsmåder og tilegne sig den reformatoriske ånd. Selv »den bestående ret« er ikke et sådant höjere væsen, den ukritisk godkender. Den kræver tværtimod, at statsborgerens tanker stadig skal krese kritisk omkring den herskende magtfordeling, og at hans mål skal være ved hjælp af de faktiske eller af ham fremkaldte magtforskydninger at forandre den »bestående ret« og at opnå et nyt foreløbigt udtryk for bestående ret, som bedre tilfredsstiller hans retfærdighedsideal.

Den samfundsform, der i de sidste hundrede år i mange bugtninger og gennem mange eksperimenter, kompromiser og tilbagefald men dog ustanseligt har arbejdet sig frem i de moderne stater, den demokratiske forfatning, hviler på forudsætninger, vi ifølge vort udgangspunkt ikke kan nægte moralsk anerkendelse; först og fremmest på den forudsætning, at samfundets interesser i lige grad angår alle individer, at de derfor bör have lige megen indflydelse på dets anliggender, og at enhver myndighed over dem bör være under deres egen kontrol og udsprunget af deres eget skød. Ved yderligere at pointere den negative side ved demokratiet, at det ikke forliges med nogen anderledes begrundet myndighed, af hvad art nævnes

kan, som monarki, klasseregimente etc., da ingen af dem kan göre krav på at være udtryk for samtlige enkelte samfundsmedlemmers selvbestemmelsesret eller forudsættes at ville varetage deres interesser, vil det blive end klarere, hvorfor den demokratiske forfatning, som den eneste, der helt bryder med autoritetsmæssige myndigheder, særlig må foretrækkes af etikkens talsmænd. Det demokratiske samfunds formel er, at flertallet altid og alene det har ret ɔ: evne til at afgöre, hvad der skal være gældende ret. En demokrat antager ikke, at et flertal altid har logisk og etisk ret i alle spörgsmål; han kan tværtimod have god grund til at mene, at den enkelte oftest har ret imod de mange, at flertallet netop aldrig befinder sig på det mest fremskredne standpunkt men altid et godt stykke bagud for dc store banebrydere. Men hvad han aldrig kan undlade at hævde er, at den enkelte kun har een vej at gå for at göre sin private »ret« til gældende ret, nemlig at vinde majoriteten for den. Ethvert middel til fri drøftelse og agitation står ham åbent i den demokratiske stat, og han må væsentlig tilskrive sig selv skylden, hvis han ikke kan føre sine ideer igennem: han har manglet evnen til at overbevise. Demokratiet hviler på den faste tro, at enhver sandhed, selv den dristigste, tilsyneladende mest barokke, lader sig fremstille så klart og indtrængende, at den vil kunne vinde et flertal for sig. Derfor hører alt, hvad der kommer ind under fri diskussion, tale-, presse-, forsamlingsfrihed, med til det demokratiske

samfunds eksistensbetingelser og kan ikke skilles fra det. En af de vægtigste indvendinger imod demokratiet har været den, at det let måtte kunne føre til terrorisme overfor et mindretal. Vi tror, at der reelt er så lidt fare herfor, som det ved en sådan fremfærd blot vilde lægge snarer for sig selv. Faktisk ser vi rundt om i landene demokratiet i færd med den modsatte bestræbelse, at indføre mindretalsikringer (f. eks. forholdstalsbestemmelser) i den tro, at det derved kun styrker sin stilling. Og det må let kunne indses, at det ligger i demokratiets natur at sikre minoritetens ret. Den indskrænkende presselov f. eks., der i dag vilde ramme mindretallet, vilde let kunne ramme modpartiet i morgen, hvis det ramtes af den skæbne at blive mindretal. Desuden vilde der let i et oplyst demokratisk samfund som følge af et sådant overgreb opstå en betænkelig revolutionær spænding overfor en regering, der på denne måde misbrugte sin öjeblikkelige fordel, da det snart vilde gå op for mindretallet, at en revolte her var det eneste middel til at hævde sig. Vi er hermed kommet ind på spörgsmålet om revolutioners berettigelse.

Ved revolution vil vi forstå en rejsning, der stræber at kuldkaste den nærværende statsorganisation, og vel at mærke ved magtmidler, der ikke godkendes af den bestående organisation, (i hvilket fald der foreligger en evolution), men som blot faktisk står til rådighed. Revolutionen kan enten skabe et helt nyt grundlag eller optræde som genopretter af et gammelt, der er blevet krænket fra

oven ved et statskup. Berettigelsen af denne sidste art revolution kan principielt ikke omtvistes; uenighed kan der kun opstå om den förste art. Står vi imidlertid overfor en revolution af den beskaffenhed som de historiske revolutioner, vi kender, der har søgt at afkaste uretfærdigt klasseherredömme og indføre en retmæssigere magtfordeling, tör vi fra et etisk standpunkt næppe fordömme dette middel, der i de pågældende tilfælde har været det eneste, der stod til rådighed. I kampen for social ligeberettigelse må etikken erklære sig for solidarisk med forkæmperne derfor, thi på anden grundvold kan en moral overhovedet ikke trives, såsaridt som moralen ikke bygger på autoritet og lydig underkastelse. Med modstandere, der uden andet motiv erklærer: »Du har at adlyde«, er kun magtanvendelse mulig. Blodighed og voldsomhed er langtfra altid nødvendige som revolutionære midler; meget afhænger her af modpartens holdning; et moralsk pres fra et flertal, der har forstået at godtgöre sin overlegenhed, har ofte været nok. Derimod må vi erklære os imod den art revolutioner, hvor et mindretal, fordi det er mere målbevidst og organiseret, forsøger at terrorisere den øvrige del af befolkningen, selv om det nok så stærkt fremhæves, at det sker for det almene vels skyld; her tænkes på sådanne revolutioner, der særlig tidligere er stillet os i udsigt af enkelte social-revolutionære, hvorved samfundet af et lille utålmodigt mindretal med vold skulde omformes og socialiseres. En sådan bevægelse

vilde ikke hvile på demokratisk basis, som er selvbestemmelse, og den vilde meget snart afføde reaktion og kontrarevolution. »Søg at blive flertal!« er det sande demokratiske råd til et sådant velmenende, men fremfusende mindretal. Derfor ligger det også i det demokratiske samfunds natur, at alt hvad der lovligt kan medføre forfatningsændringer lettes og frigives; dette er den bedste afspænding for revolutionære tendenser. Herhen hører först og sidst en absolut fri diskussion. Enhver mening må kunne fremsættes, selv den mest paradokse og den mest regeringsfjendtlige, uden at ydre magt skal kunne hindre det, thi enhver mindretalsmening (selv om mindretallet kun er 1 mand stærk) må have frihed til at udvikle sig til flertalsmening. Men på den anden side må staten ikke hindre den indre konsekvens, der ligger i denne meningsfremsættelse, i at udfolde sig; således må staten ikke hindre enkeltmand, der lider skade eller tab ved offentliggörelsen, i at søge oprejsning gennem uafhængige domstole. Et spörgsmål af særlig vanskelighed er, hvor vidt statsmagten en demokratisk stat bör gå overfor korporationer, den opfatter som hemmelige komplotter imod selve statsformen. At regeringen her fører en vis kontrol som forfatningens naturlige forsvarere, kan næppe kaldes uberettiget og behøver ikke føre til angreb på den i et frit samfund nødvendige forningsret. Det kan ikke forlanges, at den på forhånd skal opgive ethvert virksomt middel til selv-

for fænomener som den obskøne literatur og smudspressen. Men sagen kan ikke være samfundet ligegyldig, og dette bör ikke af den store praktiske vanskelighed, der ligger i at modarbejde disse ting uden tillige at ramme trykkefriheden eller skade den æstetisk værdifulde literatur, lade sig afholde fra at træde op. De færreste fejlgreb vilde vel begås af en uafhængig jury, sammensat af literært sagkyndige. Kommer vi ind på de mere specielle af det åndelige livs områder, hvor der hos modne mennesker ikke hersker enighed, men hvor mening står mod mening, indrömmer vi derimod ikke statsmagten noget som helst berettigelse til at gribe ind og spille formynder. Ligesom vi i et tidligere afsnit har afvist dens indblanding i de erotiske forhold, må vi på alle tilsvarende områder, således f. eks. det religiøse, kræve fuldstændig neutralitet og passivitet.

Vi udtalte ovenfor, at moralen af princip måtte nære sympati for den demokratiske samfundsform, og vi tror ikke, at et forsvar for nogen slags klasseregimente eller monarkisk regeringsform enten teoretisk eller med de erfaringer, der i nutiden står til vor rådighed, lader sig opretholde i al almindelighed. Men dermed være det langtfra sagt, at det ene eller det andet af disse systemer ikke lejlighedsvis skulde kunne forsvares. I politikken gælder det end mere end i det daglige liv om at vogte sig for dogmatisme. Der lod sig meget vel tænke forhold, hvorunder en lille stat f. eks. vilde göre et meget betænkeligt skridt, i

fald den pludselig ved et revolutionært skridt afskaffede kongemagten. Den egenskab, vi ovenfor har anbefalet i det daglige liv, og som består i, uden at tabe målet af sigte, först og fremmest at have den öjeblikkelige situation for öje og vælge det, der virkelig lader sig gennemføre, med andre ord takten, må vi overføre til det politiske liv (opportunitet).

Medens standpunkterne aristokratisk-demokratisk i politikken altså nok kan ses under moralsk synsvinkel, er dette ikke tilfældet med standpunkterne konservativ — radikal. Denne distinktion slås ofte med urette sammen med hin, men forskellen er iöjnefaldende nok. Medens den förste betegner en forskellig stilling til ganske bestemte statsidealer, vil den sidste modsætning kunne fremkomme mellem mennesker, der anerkender ganske den samme forfatningsform. Den er nemlig ensbetydende med den temperamentsforskel, der er mellem mennesker med langsomt eller hastigt tempo, vil derfor ikke forsvinde under nogen som helst statsform og kan som en naturejendommelighed ikke göres til genstand for moralsk vurdering. Begge karakterer har betingelser for at yde værdifulde bidrag til samfundets bedste, hver på sin måde. Uden at have fået öje på dette er vi let udsat for at misforstå mange forhold. Hvis vi f. eks. ikke véd, at alderen naturmæssigt medfører det langsomme tempo, det trægere hjernearbejde og vanskeligheden ved at fordöje nyt stof, fristes vi let til

på urette sted. Renegater eksisterer sikkert nok i massevis i det offentlige liv, men mennesker som — hvad enten de er gamle eller unge — har foretaget en vending tvunget af naturnødvendighed, for at følge deres væsens krav, er det uretfærdigt at påklæbe denne titel.

I det demokratiske samfund er den heldigste form for repræsentationen et stadigt svævende spörgsmål. Det er heller ikke vor opgave her at udtale os for nogen bestemt ordning, dertil er problemet for stort og specielt; vi må indskrænke os til at vise at der her foreligger et emne, den moralsk, det vil her sige den politisk interesserede statsborger må sætte sig ind i. Kun så meget kan fastslås, at alt hvad der hedder census og flerkammersystem, som udtryk for klasseregimente, er uforenelige med demokratisk selvstyre. Den större ydeevne er i forvejen så stort et fortrin, at det er urimeligt dertil yderligere at föje et plus i politisk magtstilling. Man har fra flere sider fremsat den anke, at massen ikke synes at have tilböjelighed til at vælge nationens bedste eller intelligenteste mænd til repræsentanter, og denne påstand har virkelig visse erfaringer for sig; man har da søgt at bøde herpå ved at tildele de klasser, man forudsætter har en höjere intelligens end de andre, en vis overvægt ved afstemningerne. Men dels kan det næppe ventes, at disse klasser helt kan undgå at tage visse standshensyn, fremme partiinteresser, dels hviler denne frygt på en gal forudsætning. Thi hvad det kommer an på for vælger-

folket, er just ikke, at det får folkets elite til at repræsentere sig (skönt det alt andet lige kunde være ønskeligt nok), men at det gennem de valgte får sin vilje ɔ: at de valgte er et såvidt muligt nöjagtigt udtryk for dets politiske meninger. Dette hensyn kommer i förste række, og det kan kun modarbejdes ved indskrænkninger, af hvad art de end er. Desuden gælder om de intelligente, hvad der er sagt om de rige; de har i deres intelligens et magtmiddel, som der ingen grund er til end mere at forøge.

Vi må dernæst med få ord omtale den enkeltes pligter som politisk tillidsmand eller menigmand. At en politiker kan misbruge sin stilling til at fremme stands- eller familieinteresser, uden at det på stedet fælder sin mand, tyder på en svagt udviklet samfundsmoral. Dette skulde synes selvfølgeligt, og dog er det endnu langtfra kommet så vidt i de fleste samfund, at vi forskånes for synet af höjtstillede embedsmænd, der uden blu viser os den mest utilslørede nepotisme. At politikeren overhovedet skal være en karakter, der kan stoles på, er et hensyn, der ikke kan undlade at göre sig gældende ved siden af de andre, når man vil veje ham. Hvormeget man vil lade dette hensyn betyde overfor hans rent politiske kvalifikationer kan naturligvis kun afgöres i hvert enkelt tilfælde. At unoble handlinger af en politiker af og til af vælgerne straffes med politisk degradation kan imidlertid ofte være til stort held for det offentlige liv.

Hvad nu den politiske magthavers virkefelt

angår, kan man så benytte den almindelige, borgerlig-moralske målestok her; overfor hans optræden i udenrigske affærer f. eks.? kan man i alle stykker måle en Bismarck med samme moralske alen som en hosekræmmer Petersen? Herom er meningerne fremdeles delte, men vi tror at måtte besvare spörgsmålet med et ubetinget ja. I de afgörende momenter i den udenrigske politik, hvor der resolut må handles, vil der endnu oftest være tale om at stå overfor modstandere, der ikke betænker sig på noget som helst middel. At der overfor sådanne modstandere tages forholdsregler -- lad os sige til bedste for landets uafhængighed — som ikke vilde kunne forsvares indenfor et samfund, hvor retfærdighedsprinciperne anerkendtes, kan ikke stemples som umoralsk. Hvor gensidighedsforholdet er sat ud af spillet af den ene part, falder med det samme den moralske ansvarlighed for den anden part bort. Vi har lov at håbe, at vold og uærlighed ikke i evige tider vil være de eneste internationale afgörelsesmåder, og at vi må få flere og flere erfaringer om fordelene ved ærlig og fredelig forhandling, men indtil da vil vi anse det for at være en meget umoden og meget umoralsk politiker, der ikke forstår hvad modstandere han har for sig, og som siger: »fiat justitia, pereat mundus!«

For den menige statsborger er i det demokratiske samfund den grundlæggende følelse den at føle sig som eet med sin stat. Den tanke at bedrage staten ved smugleri o. desl. er mere forklar-

lig og undskyldelig i samfund, hvor den enkelte føler sig fremmed eller fjendtlig overfor regeringsmagten, end i de moderne samfund, hvor borgerne føler sig solidariske med det hele og har en naturlig interesse for det almenes trivsel. I virkeligheden har også bedömmelsen af smugleri undergået en tilsvarende ændring. Den mere positive pligt for den enkelte er at göre al den indflydelse, han råder over, gældende, at sætte sig grundigt ind i det offentlige livs anliggender og lægge en vel funderet mening i vægtskålen ved afstemningerne. Da staten ikke fordrer og i følge sagens natur ikke kan fordre tvungen stemmeafgivning, bör den offentlige mening så meget ivrigere sætte en skamplet på den. der undlader at stemme.

At gå ind på en omtale af de utallige politiske detailspörgsmål kan der naturligvis ikke her være tale om. Enkelte vigtige reformer har der i de foregående afsnit været lejlighed til at beröre, således i kapitlerne om uddannelsen og om kvindespörgsmålet, og heraf har man da kunnet få et indtryk af i hvad retning moralen ønsker lovgivningsarbejdet, og hvilke synspunkter den anlægger. Kun eet spörgsmål vil endnu kræve speciel behandling, da det er så omfattende, dybtgående og tillige så aktuelt, at det er af særlig vigtighed at få en videst mulig selvstændig opfattelse af det. Jeg sigter til det sociale spörgsmål, problemet om at hidføre fordelagtigere livsvilkår for den arbejdende klasse ved omformning af erhvervslivet. Da spörgsmålet er så stort, vil den fornemligste opgave —

fremfor at forhaste sig med at indtage bestemt standpunkt — være den at søge det nogenledes tilrettelagt ved at betragte de kendsgerninger, hvorpå det hviler.

At der foreligger et problem, indrömmes nu til dags af så godt som alle. Når man især tidligere har været tilböjelig til at fæste sig ved den økonomiske ulighed og derfor rettet al opmærksomhed mod at udglatte denne, var det en miskendelse såvel af problemet som af de menneskelige livsvilkår. Dette, at kapital, erhvervet ved eget arbejde, samles og opspares i ulige mængder, er ikke noget socialt onde og betegner ikke nogen uretfærdighed. Betænkelighed kommer förft frem, når vi nærmere ser på måden, hvorpå megen kapital tilvejebringes og anvendes. Vi finder da, at ophobningen kun for den ringeste part sker ved personligt arbejde og opsparing; det meste samles ved arv, ved heldige konjunkturer, ved forhold kort sagt, der virker ganske uafhængigt af arbejde, som f. eks. når det offentlige lægger en jernbanestation på en privat mands grund, eller en ejendom i en stor by i nogle få år fordobles i værdi, fordi den ved byens udvidelse kommer til at ligge mere centralt[1]). På samme måde ser vi i en mængde bedrifter en stor, ofte den störste del af udbyttet tilfalde en eller flere ejere, der ofte slet ikke deltager i arbejdet. I de tilfælde, hvor drifts-

[1]) I Berlin er et bestemt grundstykke i de sidste 40 år forøget 600 gange i værdi. Værdien af hele Berlins grund er fra 1887—1898 steget ca. 1 Milliard Mark.

herren virkelig har med ledelsen at göre, er udbyttets fordeling i reglen ikke retfærdigere, hvorvel man har påstået det modsatte; man har gjort gældende, at hans fortjeneste i disse tilfælde ikke var större, end at den svarede til det indskud af åndeligt arbejde, han leverede. Men man kan ikke tro andet, end at der stikker noget under denne forgudelse af det talent, der hører til at drive en forretning fordelagtigt (ofte nok er det tilmed ganske anderledes robuste egenskaber end talent, der gör udslaget); naturligvis må man vogte sig for at sætte åndeligt arbejde for lavt, men man bliver også hurtigt klar over, at det aldeles ikke er dette, der honoreres, når man undersøger, hvorledes forholdet er i de foretagender, hvor der findes lönnede forretningsførere. Hvor höjt det åndelige arbejde her vurderes måles bedst ved at sammenligne de beskedne lönninger, der tilfalder sådanne forretningsførere, med det udbytte, der indkasseres af de uvirksomme kapitalister. Hvorledes er nu det mekaniske arbejde stillet?

Her vil næppe nogen påstå, at udbyttet for de to klasser mennesker i nedenstående tabel svarer til indsatsen af personligt arbejde eller dygtighed:

3000 mennesker ejer Englands samlede kulminer og tjener årlig 340 millioner kr.

300,000 mennesker arbejder i disse miner med årlig fortjeneste af 300 millioner kr.

Henry George siger herom: »Det er ikke forskellen på evner, sundhed og styrke, der skiller menneskene i rige og fattige. Ingensteds sam-

svarer forskellen i rigdommen med forskellen i henseende til individuelle evner og kræfter. Den virkelige forskel mellem rig og fattig er forskellen mellem dem, der sidder ved bommen og dem, der betaler bompengene.«

Der er kommet et grelt misforhold mellem arbejderstandens politiske og økonomiske stilling: politisk, det vil sige formelt, er den fri, men i realiteten er den ufri. Ved den uhyre bevægelse henimod stordrift, hvor kostbare maskiner er en forudsætning for lönnende virksomhed, er der dannet en dyb kløft mellem de to befolkningslag, de besiddende og de ikke besiddende. Da arbejderen er blevet skilt fra sit værktöj, er al selvstændig frembringelse ham en umulighed. Den politisk fri arbejder tvinges til at sælge sin arbejdskraft til kapitalen, og prisen på denne arbejdskraft udgör som den forud betalte arbejdslön kun en brøkdel af det forarbejdedes værdi, den store rest tilfalder kapitalens indehaver. Store foretagender som jernbaneanlæg, broer etc. kan overhovedet kun udføres af de störste kapitalister, og den store fortjeneste herved indvindes da som en art monopol. Endnu mere monopolagtig virker kapitalen ved at der dannes ringe, der opkaster sig som eneherrer på markedet og udelukker al konkurrence (som de amerikanske petroleumstrusts). Samtidig viser de periodisk indtrædende kriser, at produktionsevnen er langt större end købeevnen; at hvorvel der er midler nok forhånden, må dog millioner mennesker leve under dårlige og usunde forhold,

slet klædte og ernærede; at der altså ikke er overproduktion men underforbrug. Tillige gör de samme kriser arbejdernes eksistens i höj grad usikker ved den arbejdsløshed de fremkalder; ofte er de endog fremkaldt kunstigt af spekulanter, og arbejderne må uforskyldt undgælde for de fejlslåede spekulationer.

Som et monopol kan man med H. George på en vis måde betragte al privat ejendomsret til jorden: »Hvis en mand fanger fisk på havet, får han ejendomsret til disse fisk, men han kan ikke erhverve en lignende ret til havet. Eller hvis han dyrker korn, erhverver han ejendomsret til kornet, men han kan ikke fordre en lignende ejendomsret til solvarmen, der varmede kornet eller til jordbunden, hvorpå det groede, thi disse ting tilhører menneskeslægten; alle har lov til at bruge dem, men ingen kan fordre dem som særeje. Da den ejendomsret, der med rette knytter sig til hvad der er frembragt ved arbejde, ikke kan gælde overfor jorden, kan der her kun blive tale om en brugsret, forsåvidt den sikrer ejendomsretten til arbejdsudbyttet. Således kunde Kain og Abel — om de var de to eneste mennesker på jorden — efter overenskomst dele den imellem sig; og efter en slig overenskomst kunde de overfor hinanden göre fordring på udelukkende besiddelsesret af hver sin del. Men ingen af dem kunde med rette hævde slig eneret overfor det næstfødte menneske. Om de to förste derefter nægtede dette ret til at bruge

hvis de nægtede ham ret til brug af jord, med mindre han arbejdede for dem eller købte jord af dem, begik de tyveri.« Dette citat for at vise, hvorledes selv et tilsyneladende så stabilt begreb som den private ejendomsret forflygtiges i den debat, der er rejst af den arbejdende stands forkæmpere.

Og hermed er der nu i korte træk peget på nogle af de punkter, der danner grundlaget for for den spænding, der i nutiden benævnes det sociale problem. Det er af modstanderne ofte betegnet som et blot og bart brødspörgsmål, men meget med urette; for den, der er klar over, at kulturen følger nöje i hælene på forøget velvære, — for at nævne et enkelt eksempel, at de kriminelle domfældelser aldeles regelmæssigt reduceres i økonomisk gunstige perioder — vil bevægelsen langt snarere fortone sig som en kamp for at berede jordbunden for höjere kultur og moral.

At stille misforholdene op er imidlertid en lettere sag end at påvise udveje, og undersøger man bevægelsens historie, vil man også finde, at medens klagerne er de samme, har både mål og midler i tidernes løb undergået store ændringer. Påvirket af den ypperste socialistiske tænker Carl Marx har en stor del af arbejderstanden i lang tid ensidigt klynget sig til en bestemt af ham fremsat tankegang: kapitalen vilde inden kort tid med en naturmagts nødvendighed koncentrere sig på ganske få hænder, middelklassen vilde totalt forsvinde, og proletariatet synke dybere og dybere ned i elen-

dighed. Dette forhold vilde af sig selv medføre, at buen tilsist bristede; der vilde indtræde en stor social katastrofe, hvorefter samfundet vilde blive radikalt omformet i socialistisk retning. Alt dette vilde gå for sig med matematisk nødvendighed, den menneskelige bevidsthed og vilje var overfor denne bevægelse underordnede faktorer. Lige overfor denne anskuelse, der er beslægtet med enkelte tidligere socialisters (Louis Blanc's tilhængere), som tænkte sig bourgeoisiets overrumpling af proletariatet gennem en voldsom ekspropriation, og altså har afgjort revolutionær karakter, står en anden strömning, der tror at det gamle samfund har mulighed for at reformeres successivt ved gradvis omdannelse, uden at nogen katastrofe er nødvendig, og altså går i evolutionær retning. Den intelligenteste talsmand for denne er i nutiden E. Bernstein. Fra et af hans arbejder »forudsætninger for socialismen« vil vi i det følgende låne en del betragtninger. Han har först og fremmest gjort opmærksom på, at den af Marx forudsatte uafbrudte tilspidsning af de sociale forhold langtfra har fuldbyrdet sig, således som han tænkte sig det. Erfaringen har vist, at trods den uomtvistelige udvikling af storindustrien og den kolossale kapitalophobning, er de besiddendes tal i de sidste årtier ikke blevet mindre men snarere större. Den enorme forøgelse af rigdommen er ikke blevet fulgt af et sammenskrumpende tal af kapitalister men af et voksende. Middelklassen, hvis undergang varsledes som nær

fra at forsvinde, og den ventede elendighed har ikke indfundet sig for proletarklassen, tværtimod er dens stilling næsten overalt blevet bedre, blåndt andet fordi demokratiske foranstaltninger i de fleste lande har fortrængt bestående privilegier. Den forestilling, at koncentrationen af industrielle foretagender løber parallel med koncentration af formue er endnu almindelig, men sagen er ikke saa simpel. De overhåndtagende aktieselskaber virker nemlig i modsat retning, idet de tillader en indgående spaltning af allerede koncentreret kapital og gør dens sæde hos enkelte stormænd til fremme af store industrielle foretagender mere og mere unødvendig. I England er befolkningen fra 1851—81 forøget med 30 pCt., men i samme tidsrum er tallet på dem, der havde over 3000 kroners indtægt, steget med over 200 pCt., og de andre europæiske lande viser ganske tilsvarende forhold. Og selv i det storindustrielle England er endnu flere arbejdere beskæftigede i middel- og småbedrifter end i de store; der er ikke tale om, at de förste viser nogen tendens til at forsvinde. De mange stormagasiner er blot den ene side af udviklingen; nye specialiseringer udvikler sig stadig som en modvægt derimod. Betragter vi landbruget, viser der sig endog relativ fremgang for den lille bedrift, medens den store er på retur såvel i de europæiske stater som i Amerika. I Danmark er i de sidste decennier de större ejendomme gået tilbage i tal, medens ejendommene under 4 tdr. land er i rivende fremgang; antallet

af selvstændige jordbrugere har i de sidste 60 år fordoblet sig. Ved fællesoptræden på mange områder i produktion og eksport, ved fællesindkøb af foderstoffer, maskiner etc., ved kreditforeninger og mange andre kooperative foranstaltninger er det lykkedes den lille bedrift at holde den store stangen; ja mere end det, driftsstatistiken viser, at de små landbrug er videst fremme med hensyn til at få jorden opdyrket, og at de tillige er dem, der betaler sig bedst.

Af denne udvikling synes det at fremgå, at hvis socialismen alene havde det håb at klynge sig til, at den spontane koncentration inden kort tid uundgåligt måtte føre til en social katastrofe, på hvis ruiner det kollektive samfund skulde rejse sig, kunde den lige så godt opgive ævret straks. Faktisk er da også denne idé og den tilsvarende holdning at lægge hænderne i skødet og forholde sig som tilskuere til et drama, der skulde fuldbyrde sig, forladt af de fleste moderne socialister. Katastrofeteorien er ikke længere i så höj kurs, og arbejderne har forlængst slået ind på mere frugtbare veje for at nå deres mål.

Hertil er også kommet en voksende erkendelse af, at selv om det lykkedes en socialistisk regering at tilrive sig magten og iværksætte en almindelig voldsom ekspropriation, vilde arbejderne ikke være et hårsbred nærmere målet end nu. For det förste vilde det som forholdene nu står, kun kunne føre til et mindretalsregimente, altså i en demokratisk stat blive en reaktionær bevægelse; thi hvortil be-

høvedes ellers voldsomme midler? Endnu står proletariatet jo ikke som en samlet majoritet, og der synes at være langt igen. De egentlig industrielle arbejdere danner endnu en afgjort minoritet, og selv indenfor deres rækker er der himmelvid forskel på de enkeltes levevis og behov, tag f. eks. en typograf og en kuldrager. Også på landet er der mange hindringer for dannelsen af et ensartet proletarflertal; forskellen på den lille ejendomsbesidder og landarbejderens levevis er for ringe, til at den kan danne baggrunden for en klassekamp, og under den nuværende opgang for de mindre lodder vil ethvert andet mål end at skaffe de besiddelsesløse på landet egen jord umuligt kunne danne basis for nogen organisation. Men når det da er givet, at et fælles mål for et flertalligt proletariat foreløbig kun er et fromt ønske, er det indlysende, at en revolte under de forhåndenværende omstændigheder kun vilde føre til et mindretalsdiktatur.

Men selv om et sådant ensartet flertal stod til rådighed, enigt om mål og midler, kunde der ikke være tale om, at staten derfor skulde være i stand til på een gang at overtage den samlede produktion. Ikke en gang de större bedrifter vilde staten være i stand til at klare end sige alle de små, og kommunerne lige så lidt. Hvor skulde på een gang al den sagkundskab komme fra, der skulde sætte en sådan kommune i stand til at holde den pågældende bedrifts stilling på verdensmarkedet? Den måtte enten blive i den tidligere ihændehavers hænder, eller hvis den med vold og magt skulde

eksproprieres, forpagtes bort til de bestaaende fagforeninger. Antager vi, at dette lod sig göre, var problemet om en kollektiv arbejdsmåde og fordeling derfor ikke løst. Produktionsforeningernes historie har noksom vist, hvor vanskelig den republikanske forfatning i fabrikkerne hidtil har været at realisere. Ofte nok er virksomhederne strandede af mangel på disciplin, rivninger mellem de forskellige arter arbejdere, der hver er komne med deres separate krav. Og selv om vi håber på, at tanken er gennemførlig en gang i fremtiden, når arbejderstandens hele niveau er kommet et stykke i vejret, kan vi ikke vente, at der i et nu kan improviseres en hærskare af mennesker med andre egenskaber end dem, vi kender, og allermindst under en revolutionær spænding.

Det er derfor en glædelig kendsgerning, at arbejderbevægelsen i nutiden i erkendelse heraf er slået ind på en helt anden vej, den eneste fremkommelige, deltagelse i kampen for de almindelige demokratiske princippers konsekvente gennemførelse i statsmaskineriet og i de enkelte reformer. At dette ikke betyder opgivelse af det endelige mål, en höjere samfundsorden, er indlysende; det er sålangt fra at være en opgivelse, at det endog er den eneste mulighed for at nå det. Uddannelse af solide, demokratiske institutioner, politiske og industrielle, er nødvendige forudsætninger for virkeliggörelsen af socialismen. Der behöves rimeligvis en lang forskole i kundskaber og organisationsevne, för samfundet er modent til at bære en kollektiv ord-

ning. Diktatur af et proletariat, der var slet undervist og vant til at leve under små forhold, vilde betyde diktatur af de mest höjttalende agitatorer. Det er desuden ikke givet, at selv den mest ideelle ordning med eet slag vilde medføre væsentlig bedre kår for hele den arbejdende klasse end de nuværende. Förend der kunde tænkes på nogen större indskrænkning i arbejdstiden f. eks., var det nødvendigt, at produktionskraften kom betydeligt over det nuværende standpunkt, hvor maskinkraften endnu ikke har erstattet halvdelen af det menneskelige arbejde.

Det er den rigtige vej at gå, når arbejderne søger at få sig repræsenteret så talrigt som muligt i parlamenterne for derved at sætte fart i reformarbejdet. Der er jo nok at tage fat på: afskaffelse af alle monopoler og privilegier i statslivet og i erhvervslivet, indførelsen af en normalarbejdsdag etc. Mod megen af denne art lovgivning, specielt et spörgsmål som det sidste, har der rejst sig den indvending, at den egentlig medfører tvang og indskrænkninger; men man glemmer, at der gives indskrænkninger, der i virkeligheden forhöjer summen af frihed, når man tager hensyn til samfundet i dets helhed. Således virker en lovbestemmelse om maksimalarbejdsdag vel formelt som et forbud (ligesom bestemmelser om butikkers lukning om söndagen) mod at sælge sin frihed mere end så og så længe, men reelt virker det frigörende. Mod indskrænkningen af arbejdstiden har der lydt en del andre advarsler, såsom at det vilde medføre ringe respekt for arbejdet overhovedet, dårlig an-

vendelse af tiden o. s. fr. Beroligende i så henseende er det at læse en officiel udtalelse fra en schweitzisk regering, hvori det hedder: »Der ytrer sig ofte i visse krese frygt for, at arbejderne skal göre dårlig anvendelse af denne fritid. Det er en uretfærdig frygt, som erfaringen har modbevist.... der er tværtimod kommet orden og økonomi ind i deres levevis; familielivet er blevet rigere, hvorimod arbejdet uden orden og uden grænser, det forlængede og udmattende natarbejde frembragte de modsatte virkninger og havde dårlig opførsel, uorden og drikkesyge i følge med sig«. En anden side ved samme sag er den, en engelsk handelsminister har fremhævet: »Det er de fremmede nationers mange arbejdstimer, som beskytter os mod deres konkurrence«. At der er forhold, hvor en bestemt normalarbejdsdag ikke kan overholdes, som f. eks. på landet, hvor sæsonerne nødvendigvis medfører uregelmæssige arbejdstider, er ingen indvending imod princippet; den vil der kunne erstattes af en fast arbejdsplan for hele året.

Af andre påtrængende reformer har vi allerede nævnt en grundig omdannelse af hele skolevæsenet. Endvidere må det kommunale selvstyre udvikles så konsekvent som muligt, uden at dog statens opsigt helt kan undværes, da særinteresserne ellers kunde træde det almenes vel for nær, og kommunerne burde erhverve ret til at ekspropriere jord i stor målestok for at overlade den til ejendomsløse på billige vilkår; fremdeles bör opførelse

og beboelsesforholdene ikke for bestandig være prisgivet den private spekulation. Midlerne til alt dette vil fornemlig kunne erhverves ved progressiv beskatning og passende beskærelse af arv.

At deltage i demokratiske reformer i denne ånd — her har vi jo kun nævnt ganske enkelte — anser vi for at være arbejderstandens væsentligste opgave i öjeblikket, og vi håber, at Bernstein har ret, når han siger, »at socialdemokratiet den dag i dag ikke er andet end et demokratisk parti, der *ved hjælp af sine reformer* vil tilstræbe samfundets sociale omdannelse og venter at fuldbyrde denne omdannelse uden konvulsiviske udbrud.«

Til denne uafbrudte bevægelse må hovedinteressen knytte sig; det endelige mål — hvis et sådant er tænkeligt — lader sig ikke tegne med så faste konturer, at det skulde være tilfredsstillende at beskæftige sig for meget dermed. Til fantastiske drömmerier er det ufrugtbart at hengive sig. Kun er det selvfølgelig for arbejderklassen naturligt og nødvendigt ikke at opgive at håbe på, at retfærdigere og lykkeligere tilstande en gang i fremtiden vil indtræde, således at de ikke blot er selvstyrende i det politiske liv, men også i erhvervslivet.

For at vælge de rigtige midler hertil kræves der af arbejdernes førere stor indsigt og takt, fremfor alt den omtalte politiske kunst at se, hvor gærdet er lavest at komme over. Som eksempel på, hvor vanskeligt det kan være at finde de rette fremgangsmåder, skal blot nævnes de forsøg, der er

blevet gjort på at skaffe arbejderne en ringe andel i udbyttet. Grunden til, at de har vist sig frugtesløse, er dels, at denne andel blot har trykket arbejdslönnen så meget mere ned, dels, at arbejdernes afhængighed er blevet forøget. For at virke i arbejdernes favør måtte denne tantième være meget höj, og de måtte opnå virksom indflydelse på forretningsførelsen.

En stor og vigtig rolle er i den sociale kamp tildelt associationerne, der hidtil har udført den mønsterværdigt; dels har de vundet mange materielle sejre for den arbejdende klasse, men hvad vi her særlig vil fremhæve, er den moralske indflydelse de har haft i deres følge; der foreligger fra arbejdere autografiske erklæringer, som udtaler, at intet har udviklet deres ånd og karakter som deltagelsen i fagforeningslivet, og dette stemmer ganske med vore anskuelser om selvopdragelsens enestående magt.

At fremkomme med bestemte forslag er imidlertid som sagt ikke etikkens sag. Meningen med den foregående fremstilling har da også nærmest været at pege på problemerne og at opfordre til et nærmere selvstændigt studium af dem. Vil man ikke på disse vigtige områder moralsk set handle i blinde, er det vigtigt at være på sin post overfor alle de forudfattede meninger, der her hersker. Man hører så tit dogmatiske meninger om, hvad der er statens opgave, og hvad ikke. Hvad der er statens opgave kan næppe een gang for

afgöre. Viser det sig heldigt for samfundet i sin helhed, at statsmagten tager denne eller hin opgave op, vilde det være urimeligt at modarbejde dette på grund af forudfattede anskuelser om statsmagtens område.

Hverken i slaveriets tid eller i lavstiden har der hersket så lidt social følelse imellem de forskellige samfundslag som i den tid, der er fulgt på kapitalismens opsving og den »fri« konkurrences gyldne periode, hvor arbejderstandens elendighed både var og betragtedes som uundgåelig og de andre samfundslag uvedkommende. At denne følelse i vor tid atter påkaldes, — som rimeligt er fra den side, hvor trykket føles — er en tendens, der i alt fald principielt falder i tråd med vort moralske udgangspunkt.

VII.

Den moralske selvopdragelse.[1])

»Resultatet i det lange løb afhænger ikke så meget af en enkelt beslutning eller af vor handling i et enkelt tilfælde, men snarere af forberedelserne i det daglige liv. Kampe er ofte vundne, för de er udfægtede. For at kontrollere vore lidenskaber må vi styre vore vaner og passe på os selv i hverdagslivets mindste detailler.«

Lubbock.

At handle moralsk er langtfra individets förste tilskyndelse. Det falder ikke sammen med og vil aldrig falde helt sammen med det, der lettest gås til. Der gives utallige tilfælde, hvor det at göre sin simple pligt udkræver stor og pludselig udfoldelse af sjælelig energi, og det er ikke givet, at der netop i öjeblikket findes et tilstrækkeligt forråd deraf, eller at vi i en fart kan få fat på det. Det er en bekendt sag, at et menneskes forestillingskres er i höj grad afgörende for dets handlinger.

[1]) Til dette kap. har jeg for en væsentlig del som grundlag benyttet F. L. Østrups ovenfor nævnte fremstilling.

Men selv om man har anerkendt visse moralske principper og vilde kunne konstruere den rette handlemåde derudfra, er det ikke sagt, at disse forestillinger, når de just skal bruges, gör sig gældende i ens bevidsthed med så megen styrke, at de bliver bestemmende for handlemåden. Det er ikke engang givet, at de overhovedet kommer til bevidsthed. De kan være henmagasinerede i et eller andet pulterkammer i hjernen og så grundigt forstukne, at de ikke er til at finde, medens de forestillinger, der er knyttede til den öjeblikkelige tilfredsstillelse, får lov til at råde uden konkurrence. Det er altså ikke nok for at handle moralsk at have hørt tale om, hvori det består, eller at have læst en bog, hvori det findes beskrevet; det, der udfordres, er den gradvise opbygning af en personlighed, der er således udrustet, at den, når det gælder, kan have de moralske forestillinger lige ved hånden og være parat til i et nu at omsætte dem i handling: der må skabes det vi kalder moralske egenskaber.

Er nu en sådan virksomhed mulig? kan der i sjælelivet tænkes muligheden af en lignende proces som den, vi kender fra den fysiske verden, hvor vi i al ro og mag, gennem forskellige tråde, kan lade en elektrisk akkumulator med små mængder af energi, der forenes til större mængder, for derpå, når vi får brug for den samlede energi, pludselig at lade den få frit løb for at udføre det arbejde, der kræves, således at man altid har energi til rede til de store öjeblikke?

Psykologerne svarer os, at en tilsvarende frem-

gangsmåde i den sjælelige verden ligger indenfor mulighedernes rige. Også her kan der være tale om en stille sysselsættelse i de ledige öjeblikke til gunst for de vanskelige tider. Energi kan opspares i små mængder, der föjes til andre små mængder, og da den sjælelige trådrulle ligesom den elektriske danner en sammenhængende enhed, kan udladningen også her finde sted i samlet masse. At man kan tilføre andre sjælelig energi, er en tanke, enhver opdrager bygger sin virksomhed på, og som derfor er noksom kendt. Mindre opmærksomhed har man skænket den dog ganske tilsvarende kendsgerning, at man kan udføre et ganske lignende arbejde med sig selv. Dette vil vi nu nærmere betragte, men forinden vil vi med få ord minde om, hvad psykologerne har lært os om de enkelte sjæleevner, hvormed dette arbejde udføres, idet vi dog kun har den praktiske side af sjælelæren for öje. Vi går nemlig ud fra, at uden at kende noget til materialet og mekanismen vil vi stå famlende overfor selvopdragelsens teknik, ja måske endog mistroiske overfor dens mulighed.

Ved simpel selviagttagelse kan det hele vises: ser vi ind i os selv, finder vi en mængde forestillinger hver med betoning af en eller anden følelse. Ved förste öjekast ser vi ikke andet end disse forestillinger, og det, at de skifter. Men ved nærmere eftersyn vil det vise sig, at følgende kan foregå: en af forestillingerne bliver pludselig så fremtrædende, at de andre ligesom viger til side, trænges helt eller delvis ud af bevidstheden —

eller det kan ske, at to forestillinger længe konkurrerer om denne dominerende plads, hvorpå tilsist den ene går af med sejren og bibeholdes, og i begge disse to tilfælde kan det ske, at individet er sig klart bevidst, at det er ham selv, der har ledet denne forestillingernes kommen og gåen, om end denne selvvirksomhed er tydeligst at spore i det siste tilfælde. Selviagttagelsen lærer mig altså, at jeg til en vis grad kan vælge mine forestillinger; jeg er ikke passiv tilskuer, medens de kommer og går, men jeg kan gribe ind og styre i den retning jeg vil. Denne evne til at give visse forestillinger fortrinet for andre er slet ikke andet end hvad vi kalder opmærksomhed; jeg kan også udtrykke mig således, at jeg er herre over, hvilke forestillinger jeg vil være opmærksom på, og hvilke ikke. Hvad er nu nærmere beset det ejendommelige ved opmærksomheden? Den sender ligesom en lyskegle fra en elektrisk projektør udover en vis del af forestillingerne, så at disse begunstigede fremtræder klart belyste, medens det øvrige sjæleliv henligger i mörke; de belyste forestillinger træder tydeligt frem, så alle detailler bliver skarpe, og forbindelsestrådene ud til de andre forestillinger, som foreløbig må ligge ubelyste, også skimtes. Vi forudsætter bekendt, at der er sådanne forbindelses (associations-)tråde mellem forestillingerne, som bevirker, at en forestilling altid har tilböjelighed til at drage en anden efter sig. Denne evne til at rette opmærksomheden mod de forestillinger, vi ønsker, er den förste af de sjælelige

egenskaber, vi vilde lære at kende. Hvorledes den kan få så stor betydning for den moralske handling, at den endog giver os den vigtigste nøgle til selvopdragelsens mekanisme, skal vises i det følgende.

Når en forestilling bliver stærkt fremtrædende i bevidstheden, vil den under visse forhold medføre udslag i bevægelse. Det er påvist ved forsøg, at en stærkt koncentreret forestilling om en bevægelse, f. eks. af höjre arm, vil medføre et ryk i denne, og noget lignende finder uden tvivl sted ved alle vore handlinger. Der eksisterer i det hele taget næppe andet sjæleligt motiv til handling end en energisk fastholdt forestilling; og i denne fastholden må vi se viljens funktion, der altså udelukkende består i at tildele den pågældende forestilling opmærksomhed. Er forestillingen tilstrækkelig levende i bevidstheden, vil handlingen finde sted; en hindring — bortset fra de ydre — kan alene hidröre fra andre konkurrerende forestillinger; selve den mekaniske proces, muskelkontraktionen, fordrer ikke andre sjælelige forløbere end den omtalte. Handling kan udløses, hvad enten man selv fastholder forestillingen om den bevægelse, man vil udføre, eller man får bevægelsesforestillinger fra andre. En maler har således fortalt mig, at hans modeller regelmæssigt efterlignede hans skiftende ansigtsudtryk og gestus, medens han malte dem.

Da det altså, som det synes, er en sjælelig lov, at det kun gælder om at samle opmærksomheden energisk på visse forestillinger og udelukke uvedkommende eller modvirkende forestillinger, for at

den tilsigtede handling kan ske, og da vi har det i vor magt at knytte (associere) forestillinger sammen i stor udstrækning ved tit at føre dem sammen, vil vi begynde at forstå, hvad brug vi kan få for de psykologiske oplysninger, vi har samlet i det foregående, i det praktiske, etiske liv. Vi vil få öje på, at der ligger en vigtig opgave i idelig at tage bestemte forestillinger frem til beskuelse. Har vi fundet nogle faste principper for vor livsførelse, kan vi ved daglig at tage dem nærmere i öjesyn og knytte dem sammen med forestillingerne om vore daglige handlinger opnå, at de rask og let melder sig under hverdagslivets gang. Det kan ikke nytte at betragte de etiske idealer i og for sig eller blot i forhold til sådanne heroiske handlinger, der står et nutidsmenneskes liv fjernt. At dvæle ved Iver Hvitfeldts dåd er lidet frugtbart for de fleste mennesker, da meget få kan vente at komme i en lignende situation. Men at studere fine og noble åndsmenneskers selvbiografier er en langt virksommere form for denne beskæftigelse; ved at følge deres løsninger af den art konfliktspörgsmål, som kan indfinde sig i ethvert liv, kan man danne værdifulde tankeforbindelser, der kan komme til nytte under lignende brydninger i ens eget liv. Ved at vælge sig idealer på livets forskellige områder og stille sig personlige forbilleder for öje, f. eks. ved at ophænge deres portrætter i sit værelse opnår man noget lignende. Den æstetiske virkning, som i dette tilfælde kan spille med ind, er noget for sig og bliver senere omtalt. Intet af

disse indtryk går til spilde, de nedfældes alle i sjælen og bevirker, at der skabes en vis tilböjelighed for nogle forestillinger til ved given lejlighed at møde op fremfor andre; den disposition af sindet, der således dannes, vil gå i retning af mod, udholdenhed, selvbeherskelse o. s. v. alt efter de mønstre, vi lader os præge af.

En forestilling, det i höj grad lönner sig at fremdrage, er den om vanedannelsen. En vane opnås kun ved gentagelse; har en forestilling ofte för draget handling efter sig, behøver den i fremtiden kun at være dunkelt til stede for, uden at stor anspændelse er nødvendig, at lade handlingen følge. Det sparer på den sjælelige energi at danne fornuftige vaner; således ses det let, at den, der har vænnet sig til at stå op hver morgen for at arbejde fra 8—12, sparer meget åndeligt arbejde fremfor den, der först hver dag måske adskillige gange skal overvinde sig til at begynde. På samme måde kan man vanemæssigt udføre enhver af de dagligdags pligter, og overfor nye opgaver kan man i det mindste tillægge sig den vane at stræbe efter at nå et så alsidigt syn på dem som muligt. Det er vanedannelsen, der skal hjælpe os til at skabe egenskaber som retfærdighedssansen, der nærmere beset er den vane at anvende sin skelneevne overfor handlingerne i en ganske speciel retning. Ved vanedannelser gælder det blot om at få begyndt; har man först konstateret, at een ting kan lykkes, vil de beslægtede områder efterhånden inddrages. Tag f. eks. ordenssansen; har man begyndt at ind-

føre orden på eet punkt, vil kravet derom melde sig flere steder. Er man begyndt at blive ordentlig i pengesager, bliver man ikke stående derved; ordenssansen bliver overordentlig omfattende, når man nöjere ser til: præcished er orden med hensyn til tiden; pålidelighed, nöjagtighed, sanddruhed er blot andre udtryk for orden på forskellige områder. Tilsist bliver man ikke ordentlig med dette eller hint, men overhovedet ordentlig. Man skal derfor tage sig forestillingen om, at det kan nytte at grundlægge vaner, til indtægt og ikke være bange for at begynde i det små: »Der bliver ved vanedannelsen anlagt spor for den sjæleliglegemlige organismes energi; det ligger i ens egen hånd, hvorledes og i hvilken retning man vil anlægge dem; men ganske vist, er de först anlagte, så bliver de uundgåeligt befarne og det med en fart, hvorved man kommer langt videre i den pågældende retning end det vilde være muligt, hvis anlægget af disse spor ikke kunde gå for sig. At der heri på een gang ligger den stærkeste opmuntring til god vanedannelse og advarsel for slet vanedannelse er åbenbart«.[1])

Fremdeles vil det være af betydning at følge vore handlinger ud i deres sidste konsekvenser for at opnå den rette helhedsvurdering af dem; vi vinder derved, at de fjernere heldige følger står lige så lyslevende for os som de öjeblikkelige ubehagelige. Således kan alene den grundige beskæftigelse

[1]) F. L. Østrup: »Lære om selvopdragelse«.

med den tanke at vove noget for en eller anden god sag bibringe mig det indtryk, at den fremtidige følge: at stå som et agtet menneske o. s v., kan veje nok så meget til som den öjeblikkelige ulempe.

Vi fremhævede ovenfor, at det aldeles ikke kunde nytte, at forestillingen om det moralske fremmanedes isoleret, men at det udelukkende kom an på at knytte den sammen med andre brugbare forestillinger, forestillingerne om det daglige livs oplevelser eller dog om oplevelser, der ikke faldt helt udenfor et almindeligt menneskes ramme; ellers vilde hine forestillinger ikke være til at få fat på. Men hermed er endnu ikke alting gjort. Da næppe to tilfælde i livet er aldeles ens, og da forviklingerne er så talrige, at der umuligt kan opdrives forbilleder for dem alle, vil det let indses, at vi ved ethvert nyt problem ikke kan nöjes med at få forestillingen om et noget lignende tilfælde med den og den løsning, eller med blot i al almindelighed at få forestillingen om, at nu skal der handles moralsk. Da den moralske afgörelse er den alsidigst mulige hensyntagen, må der i hvert enkelt nyt tilfælde en alsidig overvejelse til, det vil sige problemet må stilles ligeoverfor alt, hvad der kan regnes for at udgöre hele min åndelige personlighed. Men skal dette ske, og skal det som så ofte være i en fart, gælder det om, at der hersker orden i mit forestillingsindhold. Jeg må have bearbejdet dette således, at alt, hvad der udfordres, kan være på pletten. Er der ingen

orden, vil nemt meget vigtige bidrag til overvejelsen gå tabt, fordi de er så godt gemte, at de ikke er til at få fat på. Den moralske overvejelse kræver hurtigt bud fra alle bevidsthedens egne, men hvem kan garantere, at alt er taget i betragtning, når der mangler oversigt. Uden at man i en fart kan rede tråden ud, hvis det gælder, nytter det lidet at have et helt nøgle garn. Vi vil let se, at vore handlinger i stedet for at bære alsidighedens vil komme til at få lunets eller uvidenhedens præg. Den bekendte anskuelse, at de dumme mennesker gör mere fortræd i verden end gavtyvene vil her ud fra ikke være os uforståelig. Det frembyder sig derfor som en af de allervigtigste opgaver, et menneske med moralsk stræben kan gå i gang med, at bringe orden til veje i sit bevidsthedsliv. Hermed er det vistnok i almindelighed såre småt bevendt; ganske vist indgår det som led i enhver god skoleopdragelse, men efter denne periode forsömmer de fleste mennesker at fortsætte dette arbejde med sig selv, og er derfor på det punkt, at de slet ikke ved, hvad de ved. Den gængse undervisning kan dog desværre ikke sige sig fri for at afgive et dårligt eksempel for selvundervisningen; den fylder ofte nok börnene med påklistret, uorganiseret viden, hvorpå den klassiske sprogundervisning er et slående eksempel. Den proppes ind i bevidstheden uden levedygtig forbindelse med de andre fag, men efter endt skoletid viser den slette organisation sig ved, at dette skud på kundskabens træ hensygner og

sluttelig dør helt bort. På samme måde opdrager mange mennesker sig selv; de fylder sig med en mængde avisstof, der ikke står i ringeste rapport til deres liv, og som de aldrig vil få brug för; de sluger den förste den bedste bog, der falder dem i hænde, uden at spörge, om de netop nu har trang til en sådan bog. Hvor mange forsøger at samle deres viden til en enhed ved stadig at gå den efter, undersøge den indbyrdes forbindelse mellem dens forskellige grene og efterforske, hvor langt ude erkendelsens grænser ligger i disse forskellige retninger? og dog er det den eneste måde til at orientere sig i tilværelsen. I anledning af bogtrykkerkunstens jubilæum er det sagt, at bøger nu til dags ikke er vanskelige at skaffe; dette er ganske sandt, ulempen ligger nu omstunder i det vanskelige i at vælge. Det gælder om at være forsigtig med valget af de bøger, man vil læse, og heller studere en god bog flere gange end letsindigt at styrte sig ind i en tarvelig bog eller een, der ikke föjer en sten til den bygning, man er begyndt at opføre. Den censur, der tidligere iværksattes overfor bøger, må man selv foretage. Overfor mennesker er man mere på sin post; man plejer jo ikke at indføre det förste det bedste menneske, man ser, i sin dagligstue.

Desuden må vi, som modvægt til tidens stigende krav på speciel fagdygtighed som det eneste saliggörende, opstille kravet om först og fremmest at udvikle sig til et menneske. Hvis man vil opnå det fri overblik til alle sider, der er den moralsk udviklede

personligheds kendetegn, gælder det netop om at modarbejde den åndelige vanskabthed, der hedder ensidighed. Först menneske, så skrædder eller prokurator. Der kræves åbne sanser til alle sider og årvågenhed, således at det sjælelige indhold stadig gås efter, at der ikke skal findes noget, der er helheden fjendtligt; i så fald må der tages stilling til det, hvis man ikke vil risikere, at det skal blive farligt ved at bryde enheden.

Eks. 1. Man finder — måske til sin overraskelse — hos sig selv en heftig antipati mod jøderne; den synes mærkelig isoleret og fremmed i forhold til det øvrige sjæleliv. Går man sagen efter for at finde motivet, kan denne uvilje måske vise sig at hvile på visse anskuelser, der ved nærmere eftersyn er ganske løse fordomme. Uden en sådan revision af dette fænomen vilde man let stå fare for i et ubevogtet øjeblik at bega noget uetisk på dette område, at blive overrumplet af sig selv.

Eks. 2. Jeg spurgte en gang en ung mand, der skulde være præst, om han havde læst Søren Kierkegård. Nej, svarede han, det turde han ikke, han var bange for at miste sin tro. Hvis samme unge mand nu skulde være så heldig aldrig i sit liv at støde på nogen kierkegårdsk tanke, vil det måske lykkes ham at bevare denne rodfæstede tro. Hvis ikke — hvad der er nok så sandsynligt — turde hele hans skønne palads være udsat for at styrte sammen for ham på et mere skæbnesvangert afsnit af hans liv, end hvis han i tide havde taget stilling og orienteret sig til denne side. At gå

udenom de åndelige kampe nytter ikke meget, i alt fald ikke for den, der tænker på at grunde faste principper for sin livsførelse og være ærlig mod sig selv.

Ved denne idelige orientering vil individet tillige, hvad også fremgår af eks. 1, hos sig selv modarbejde en for det etiske liv ødelæggende egenskab, partiskheden.

Alt, hvad der er energibesparende, er det umagen værd at agte på; man skal i en vis forstand være god mod sig selv, lægge de ydre forhold til rette. Den, der skylder læsning en væsentlig del af sin selvudvikling, vil derfor søge at samle de bøger, der har bidraget mest til at opbygge hans åndelige jeg, om sig i sit hjem for idelig at kunne være i rapport til dem. Vi må endnu fremhæve, at tilegnelsen af læsning for alting ikke må være passiv; hvis læseren ikke uafbrudt er selvvirksom, på sin post og tagende stilling, får man den ynkværdigste menneskelige figur at skue, kopien, konversationsleksikonet, »det dannede menneske«, som renset for enhver selvstændig tanke underholder os med avisens mest traditionelle fraser; den samme type, som ikke har een umiddelbar frisk öjebliksnydelse, som ikke kan glæde sig over en solopgang, för det er faldet ham ind, hvad Goethe eller Byron har sagt om en sådan. Heller den mest uslebne personlighed, den råeste oprindelighed, som føler og tænker på egen hånd end disse banale eftersnakkere! Læsning i og for sig bærer ikke skylden for, at disse mennesker oversvömmer

markedet, kun ukritisk læsning kan virke sligt. Jo mere påklistret læsningen er, des lettere løsrives citatet, så det flyver os om ørene ved enhver lejlighed.

Til et ordnet forestillingsliv hører også, at man skænker sit eget liv og sine egne erindringer nogen opmærksomhed, så man har dem på rede hånd. Thi koster erfaringerne dyre lærepenge, er de dog endnu dyrere, hvis de går tabt ved glemsel; strengt taget bliver der i så fald slet ikke tale om erfaringer, men simpelthen om oplevelser. At føre dagbøger, ordne breve, forfatte memoirer kommer derfor ind under selvopdragelsens opgaver, da det at have selvoplevelser for öje dog har en ganske særegen pædagogisk kraft. Selv om sådanne memoirer i mange tilfælde ingen almen interesse kunde have, hvad dog hyppigere vilde være tilfældet, end man antager, når de blot var omhyggelige og sande, thi det er netop de dagligdags åndelige udviklinger, der savnes skildringer af, vilde de i alt fald have lokal interesse, for individet selv som bidrag til hans selverkendelse, og for hans nærmeste. »Der findes intet menneske«, siger Voltaire, »som ikke har noget hæsligt ved sig, intet som ikke bærer noget af det vilde dyr i sit indre; men der er meget få, som åbent og ærligt vil fortælle os, hvorledes de bærer sig ad med at tæmme det vilde dyr i sig.«

Et studium, det menneske, der vil sysle med de moralske forestillinger, ikke kan gå uden om, er foruden selverkendelsen studiet af andre mennesker, erhvervelsen af menneskekundskab. Og på det standpunkt den individuelle psykologi endnu be-

finder sig, kan det ikke opnås ved læsning, det må göres i marken. Og man skal ikke lade sig nøje med tilfældigt stof, man skal *søge* mennesker, stifte bekendtskaber med omtanke, rejse, hvis man ingen finder i nærheden. Skönt ingen er så ubetydelig, at der ikke kan læres noget af ham, er det ikke enhvers sag at pumpe på den rette måde; for ikke at spilde tid er det derfor frugtbarest at sigte kritisk og ikke lade sig opholde af de altfor indholdsløse. Foruden den lejlighed til menneskekundskab, man har ved at omgås dem, vinder man også den fordel at kunne få sine handlinger og forsætter betragtede fra flere sider, end man selv vilde være i stand til. Bacon siger herom: »Man ser, hvorledes ens tanker ser ud, når de omsættes i ord; en times diskussion kan være værdifuldere end en dags grublen.« Alene den materielle omsættelse af tankerne i ord kan virke klarende, hvad enhver taler eller skribent vil kunne bevidne.

Inden vi forlader afsnittet om individets arbejde på at orientere sig, vil vi beröre den betydning dette har for *beslutningen*. Ved beslutning foregriber man en handling, idet man samler opmærksomheden på forestillingen om den, men knytter forestillingen om dens udførelse til andre forestillinger, der skal udløse den, så at den ikke fuldbyrdes, förend disse forestillinger atter indfinder sig. Ved denne proces må overvejelse, om en sådan skal finde sted, ske på det förste trin, thi

og det gælder da om, hvorvidt den pågældende forestilling med lethed kan komme i beröring med hele sjælsindholdet. I modsat fald bliver overvejelsen og dermed beslutningen umoden og ensidig. Ikke mindst kræver sammenknytningen med den udløsende forestilling fuld opmærksomhed; mange glemsomhedssynder refererer sig til forsömmelsen heraf. Får jeg et brev i hånden med anmodning om at putte det i den nærmeste postkasse, glemmer jeg det ofte, kun fordi jeg ikke gör mig den ulejlighed at beslutte ordentligt ɔ: samarbejde den udløsende forestilling, synet af den røde postkasse, med forestillingen om den ønskede handling.

Ligesom vi har vist handlingernes afhængighed af forestillingerne, således kan også det modsatte påvises. Man kan ved visse udvortes handlinger bringe pludselige afvigelser ind i forestillingsløbet som med et ryk. Også denne kendsgerning kan vi benytte. Er vi beherskede af en eller anden forestilling, vi vil af med, kan vi undertiden »rive os løs« ved pludselig at rejse os og gå op og ned ad gulvet. Mekanismen virker altså også — som alle mekanismer — i baglæns orden.

Den næste sjælelige lov, vi får at göre med, siger, at forestillingerne har mere eller mindre let ved at tildrage sig opmærksomhed, efter som de er betonede med lyst — eller ulystfølelse. Vor opgave bliver det herefter at søge lystbetoning knyttet til forestillingerne om de handlinger, vi har for öje. Kan vi da udføre et tilsvarende arbejde med følelserne, som med forestillingerne?

nej, alt vort arbejde med hine må blive indirekte, thi følelser eksisterer ikke uafhængigt af forestillinger, kan ikke optræde på egne ben. Vi kan ikke fremkalde velbehaget ved en smuk sang hos os selv uden ved at indføre forestillingen om den, enten det så er i virkeligheden eller i erindringen. At tumle med følelserne bliver da kun muligt ved at flytte rundt med forestillingerne. De fleste handlinger indeholder noget lysteligt og noget ulysteligt; hvad specielt de moralske handlinger angaar, vil de meget ofte indeholde ulyst til at begynde med og först lyst i deres videre konsekvenser. Fremgangsmåden til at få lystfølelsen i forgrunden bliver da at følge forestillingerne ud i fremtiden. En anden mulighed er den at forbinde de moralske forestillinger med andre, der indfører lystfølelse. Ved at der banes associationsveje mellem hine forestillinger og andre lystbetonede kommer disses betoning også hine til gode. Når man hos et barn knytter belönning til en etisk handling f. eks. en god behandling af dyr, giver man denne handling en lystbetoning, den ellers ikke vilde have. Hvorfra denne lystbetoning skriver sig, er först barnet ganske klart, men kan senere glemmes, indtil der måske senere gennem en motivering af handlingens godhed i og for sig kan tilføres en ny lystbetoning. Vi ser i dette eksempel to höjst forskellige arter tilfredsstillelse ved den moralske handling smuglet ind i barnet, og der gives mange andre fremgangsmåder, hvorved det er muligt at ophobe følelsesbetoning på de ønskede

forestillinger. De to vigtigste former for lystfølelse, vi på den måde kan virke med, er den æstetiske og den logiske tilfredsstillelse.

Vi skal först se lidt på den æstetiske følelse. Det er ikke vor opgave her at undersøge, hvorledes kunstneren med sine virkemidler fremkalder denne følelse i os; vi har blot at göre med den praktiske side, hvorledes energien fra kunstværket kan ledes over til at give sig etisk udslag. For den kristne, som i salmebogen læser:

Op i kristne! ruster eder!
Kristi kæmper, ud på vagt!
Fjenden sig til strid bereder
og udbyder al sin magt
o. s. v.,

tilfører disse billeder den stræben, som de symboliserer, nyt liv; den stræbende sætter sig i stridsmandens sted, retter sig i sædet, spænder sine muskler og får fornyet iver efter at göre sit bedste. Eller: blikket falder på det billede af Max Klinger, der forestiller Adam med en trodsig og energisk mine bærende Eva på sin skulder fra Paradisets have, som han er forjaget fra, ud i den vide verden. »Således er du også stillet«, tænker iagttageren, og ingen kan beregne, hvormegen energi han kan indsuge fra billedet til at trodse den isolerethed og miskendthed med, han lever under, og til at begynde forfra for sin elskedes skyld. Tilsyneladende er indtrykket borte, når han atter er ude af stuen, men det behøver ikke at være gået til spilde. Næste dag venter ham et ubehage-

ligt hverv, der må göres; egentlig har han mest lyst til at blive hjemme. Da dukker pludselig, han ved ikke hvorledes, Adams udtryk op i hans erindring, og han føler nu en uimodståelig trang til at få hvervet udført.

Med stor virkning har de fleste moralske lærere anvendt den æstetiske anskuelsesundervisning, ingen mere end Jesus fra Nazareth i sine lignelser. Hvor manende et billede på årvågenhed er ikke de kloge jomfruers syslen med deres lamper og på næstekærlighed den barmhjertige Samaritan! De påtvingende reformer, de engelske lovgivere ikke gjorde mine til at gennemføre, fremtvang Dickens ved sit portrætgaleri. Zola har i sin roman »arbejdet« med sikker hånd grebet dette fænomen: Luc, hovedpersonen, har længe syslet med tanken om en forbedring af arbejdernes kår, da han med eet får et stærkt æstetisk indtryk ved synet af en ung smuk kvinde, der lider under denne uretfærdighed: »pludselig forekom det ham, at afgörelsens time var forhånden: Josine hulkede, og det kunde ikke tåles længere — der måtte straks bringes hjælp; al denne elendighed og grove uretfærdighed måtte have en ende.« Vi forstår nu, hvorfor det kan få så stor betydning for moralen, at den æstetiske sans udvikles.

Fremgangsmåden er, at den bruges og opøves, så at ikke blot den overfladiske kunst men også de såkaldte utilgængelige kunstnere kan nydes. Til at forstå den bedste kunst hører for de flestes

mistanke om snobberi, når en uøvet kunstnyder udtaler begejstring for Rembrandts raderinger eller Beethovens kvartetter. Det er lige så lidt hen i vejret, når Goethe siger: »Mine sager *kan* ikke blive populære«.

Overhovedet er det nødvendigt for selvopdragelsen at udvikle et rigt følelsesliv hos sig selv, thi hvorledes vilde det være muligt at få stærke lystfølelser flyttede på den angivne måde, uden at der var et rigt fond, hvorfra de kunde tages? Når man har været ængstelig for at lade følelserne få for stort råderum, idet man har sagt, at de lige så godt kunde vildlede som vejlede, beror det på en fejlagtig betragtning. Følelsen vildleder aldrig; det er kun fortolkningen af den, som kan vildlede. En lystfølelse vil ufejlbarlig forkynde os en fremgang for organismen, en ulystfølelse en nedgang. Men om nogen på grund af velbehaget ved at nyde et glas Champagne lader sig forlede til at vedblive dermed, til flasken er tom, er det ikke lystfølelsens skyld, men må tilskrives hans mangelfulde dömmekraft, som ikke tillader ham at anstille den rette vurdering af den öjeblikkelige lystfølelses og de fremtidige ubehageligheders betydning for ham. På basis af et sundt, rigt og velordnet forestillingsliv er de store og stærke følelser kun til gavn for det moralske liv. Det er derfor demoraliserende at nedslå udbrud af stærk begejstring hos sig selv og andre; den, der ikke kan blive begejstret, kan næppe nogensinde hæve sig til en moralsk handling, der går ud over den aldeles

gængse pligt. Selv sådanne primitive selviske følelser som ejendomsfølelse og magtfølelse er det en fejl at undertrykke. Den, der ganske savner dem, vil let komme i en så afhængig stilling, at hans fri tilskyndelser bliver lammede, og han vil afskære sig mulighed for at sætte sine ideer igennem. Det vilde derfor være en stor misforståelse at betragte dem som fjender af det moralske liv.

Kunsten er foruden det alt sagte et mægtigt middel til at modarbejde ensidighed; den sætter mange følelser i sving, som ellers længe vilde ligge ubrugte, da den netop virker ved at symbolisere livets mangeartede tilskikkelser og vise dem i koncentreret form. Men for ikke at miste evnen til at nyde den, hvad erfaringen viser let kan ske, må den være daglig kost. Det er ikke nok, at der findes kunst på museer og biblioteker; i ethvert hjem må der kunne høstes æstetiske indtryk. Ikke således at forstå, at hjemmet forvandles til et museum. Ti museerne er i deres nuværende skikkelse mindst af alt egnede til at fremkalde rolige skönhedsindtryk; den kaotiske sammenstillen, man her finder af kunstværker, der intet har med hverandre at göre, virker langt snarere oprivende; og det er jo netop den mest musikalske, der midt i en symfoni generes mest af en samtidig lirekasse. I hjemmet bör vi ikke søge disse forbilleder; her bör hver enkelthed søge sin berettigelse i at være et organisk led af en helhed. Först og fremmest må der fejes godt ud. Man må rense sit hus for alt urent; alt dette frække, skrigende kram, stor-

industrien prakker os på, må ud. Hvor vilde det også være muligt midt i alt dette forlorne, forlöjede galanteristads at bevare sit sind renligt! Heller begynde på bar bund! Hvilken skönhedsglæde der kan skabes ud af fire nøgne vægge, en stol og et skilderi, kan bl. a. læres af Hammershöj. Men hvad der er, må være personligt og personligt valgt, således at hver enkelt ting kan fortælle en historie om, hvorfor just den er her. Den der lader en tapetserer om at arrangere alting for sig i hjemmet, vil ende med at føle og tænke som tapetsereren. Hvorledes det selv i de ubetydeligste småting lönner sig at søge hjælp hos den æstetiske sans, kan vi få bekræftet af Goethe, der i en samtale (med Eckermann) lægger megen vægt på, at han har anskaffet et nyt, fint hæfte for at få energi til at skrive anden del af »Faust« færdig. En större opgave har vel aldrig krævet et simplere middel!

Også den intellektuelle glæde kan komme den moralske handling til gode; de som er blottede for æstetisk sans kan ofte påvirkes til moralsk stræben, ved at man henviser dem til det tilfredsstillende i at handle efter principper i stedet for efter luner, og man kan lige så vel til eget brug drage denne tanke i forgrunden.

Foruden den æstetiske anskuelighed gives der utallige former for anskuelighed, man kan tilegne sig som kunstgreb til at liste etisk energi ind i sjælelivet. Bekendt er den virkning, den höjtidelige løfteaflæggelse i talrige menneskers nærværelse

har på drankeren, der lader sig optage i en loge. Ridderslaget virkede i gamle dage på samme måde. Man kan tildele sig energi ved at anskueliggöre sig sit livs hidtidige længde, idet man beregner hvor mange timer man har levet, hvor mange der deraf er medgået til sövn, måltider etc., og hvor få til arbejde. For mange mennesker har et navn, der vækker visse erindringer stor betydning; for dem kan den moralske stræben gå ud på at »svare til sit navn«: »en Rosenkrantz bærer sig ikke således ad«.

Vi omtalte ovenfor, at vi betragtede det som et fortrin, at der under de nævnte betingelser fandtes et stærkt udviklet følelsesliv. En af grundene hertil er, at den let vakte følelse, den stærke sensibilitet betinger en egenskab, der altid har været anset for særlig værdifuld i det moralske liv, nemlig sympatien med andres vekslende livsforhold. Dens betydning ligger i, at den anviser os mange opgaver, vi ellers vilde være gået udenom; men også denne følelse trænger til korrektiv, hvis den ikke skal blive ufrugtbar. Der er mange mennesker som græder, når de i avisen læser om et ulykkestilfælde på gaden eller om oversvömmelse i Kina, uden at de kan have nogen udsigt til at skaffe deres følelse naturligt afløb i hjælpende handling; af mangel på ydre udslag slår da følelsen ind og avler goldt føleri, skaber grædekoner. Kun hvor der findes evne og vilje til at bøde har man lov til at pynte sig med det tilhørende følelsesapparat.

Som det grundlag, hvorfra alle vore stærkere følelser og affekter rejser sig, finder vi hos os selv den såkaldte livsfølelse, der er totalindtrykket af hele legemets befindende, idet den angiver for os hvorledes det står til med funktionerne. Den drager sig hen under hele vort sjæleliv som et langt, liggende orgelpunkt. At bevare denne livsfølelse lys og let må da blive en af vore hovedopgaver, thi det har tilbagevirkende kraft; den glade stemning udvider karrene, forøger cirkulationen og gör hjernen mere arbejdsdygtig, så der kommer mere liv over forestillingsløbet, hvorimod ulysten virker nedbrydende på hele organismen, hæmmer alle livsfunktioner og lammer energien. Enhver kender denne livsfølelsens indflydelse på den sjælelige aktivitet. Er jeg sulten, syg eller træt bliver min anskuelse om en ting helt anderledes, end når jeg er i fuld vigör. Fra dette synspunkt bliver hygiejniske forholdsregler, motion, gymnastik etc. kortsagt alt, hvad der kan hæve livsfølelsen, til moralske opgaver. Ruskin klager med rette over, at vore lærere dvæler ved pligten til selvfornægtelse, men ikke fremhæver pligten til glæde. Imidlertid vilde det være tomt at anvise folk, at de skulde være glade, hvis ikke så mange stadig var uvidende om, at glæden så forholdsvis lidt afhænger af overflod af ydre materielle goder. Selvfølgelig er der adskillige betydningsfulde værdier, enkelte må savne, uden at de kan ræsonnere sig bort fra disse savn; men de allerfleste savn hidrörer fra åndelig tomhed. Den, der er udstyret

med et rigt sjæleligt indhold, har gennem sine associationer midlet i hænde til at skabe sig flere lykkebringende timer end den indholdsløse, der sidder i velstand til op over ørene.

Under vort arbejde med at holde livsfølelsen såvidt mulig ensartet lys må vi passe på at være på post overfor lunerne, disse underlige, gådefuldt opdukkende misstemninger, der måske skyldes små forstyrrelser i de organiske funktioner eller måske ophobninger af bitte små ulystfølelser, der ikke har fået afløb. Helt afværges kan de vel ikke, men man kan göre en del til at lede dem ganske stille ud af tilværelsen igen, ikke fæste for megen opmærksomhed på dem og derved vise dem for megen ære; hellere slet ikke se til den side, men tage fat på et eller andet, så vil de afvikles i al stilhed. En anden ting, vi må gå langt af vejen for, er det kedelige. Som et af selvopdragelsens grundprincipper vil vi opstille sætningen: det er ikke tilladt at kede sig! Det kedelige man tvinges ind i får et ekstra plus ved forstemningen over at man er blevet bedraget. Man må have mod til at afslå selskaber og visitter, hvor der ikke venter andet end kedsommelighed og banalitet, og til at optræde bestemt overfor dem, der pönser på attentat mod ens tid. Når man selv disponerer over sin tid, kan der ikke for et rigt udviklet menneske tænkes nogen lejlighed til at kede sig.

I den sunde livsfølelse er der intet, der griber så forstyrrende ind som det at ruge over savnet

en anden har, bliver det let til begærlighed og misundelse. Midlet derimod er: koncentrer hurtigt opmærksomheden på det, du selv har; mærk det italienske ordsprog, som siger: »Ikke alle kan bo på piazzaen, men enhver kan få solen at se.« »Medens man ønsker noget, der tilhører en anden«, siger Epictet, »mister man, hvad der er ens eget«. På en sund måde kan dette savn ikke afløbe, uden hvis det omsættes til stræben efter at nå noget lignende, dersom det er opnåeligt, eller dog efter at få et eller andet ækvivalent, thi blot og bar resignation er ingen sund følelse. Noget lignende gælder om den uophørlige stirren på det, man en gang har haft; sorgen *kan* i og for sig være lige så værdifuld for organismen som smerten ved et sår. De fremkalder begge ro, så at såret kan få fred til at hele. Sorgen dæmper alle bevægelser og sløver for indtryk udefra, således at sindet uforstyrret kan sysle med det tabte, betragte det fra alle sider og een gang for alle tage stilling til alle associationer. Det tænkende menneske vil derfor hurtigere arbejde sig igennem til ligevægt, som Epictet også har iagttaget: »Tiden alene helbreder tåben fra sorg, men tænkningen den vise.« Der vil ikke blive lejlighed til, at såret senere oprives ved den mindste foranledning, hvis en heling paa denne måde er kommet i stand. Sorgen skal derfor have sin tid, men at vedligeholde den kunstigt udover denne tid bliver uetisk. Det daglige liv viser os mange mennesker, som ved lange sorte slør og andre suggestive midler, der bæres

i halve år, vedligeholder en trist stemning hos sig selv og andre. Overhovedet er det et menneskes opgave at göre sig så fortrolig med livets gang, og også med dets ophør — det hører med til orienteringen — at han ikke lader sig lamme af begivenheder, der lader sig forudse.

Sorgen over en urigtig handling, jeg har begået, angeren, kan også blive en farlig og delvis unyttig fjende af den lyse livsførelse. Moralsk betydning har kun den fremadskuende anger, der undersøger det skete med fremtiden for öje, prøver de betingelser, der medførte den urigtige handling og beslutter for fremtiden at unddrage sig denne indflydelse. Den tilbageskuende anger, der blot indeholder denne forestilling: »Det er desværre mig, der har gjort det; gid det aldrig var sket!», er ganske værdiløs. At fortryde noget er kun pjattede naturers privilegium; disse besynderlige mennesker, som först uden overvejelse går lige efter næsen og siden fortryder både den urigtige handling og det overilede i den — med det resultat, at de næste gang bærer sig akkurat ligesådan ad. At ønske noget ugjort er den unyttigste af alle beskæftigelser.

Endnu er der at overveje, hvilken stilling man skal indtage til affekterne, disse heftigt opblussende lidenskaber, der også tilkendegiver sig ved legemlige udslag. Hvorledes end forholdet er mellem årsag og virkning, så er eet dog sikkert, at de legemlige udslag, stampen i gulvet, råben op etc.

storm, der har rejst sig, og som kan være en så stor trusel mod vore fornufthandlinger. Som Lubbok bemærker: »Vi lider mere af den vrede og ærgrelse, vi tillader at storme frem i os, end af selve de ting, vi blev vrede og ærgerlige over.« Der er derfor ingen tvivl om, at alene det at kæmpe mod disse legemlige udslag vilde være umagen værd. Det at en følelse får luft på en så dramatisk måde som mulig, er ikke nødvendigt for atter at falde til ro, hvorimod det baner jordbunden for et nyt lignende udbrud. Hvor tilböjeligheden til at komme i affekt under en diskussion ikke kan overvindes fuldtud, kunde det måske ved passende øvelse af muskelsystemet opnås, at viljen fik så meget herredömme over de pågældende muskler, at affekten ikke yderligere drèves i vejret ved sådanne legemlige udslag som stampen i gulvet, knytten næver, banken i bordet o. lign. Hvor en affekt truer med at slå over i handling, som f. eks. afsendelse af et uoverlagt brev, er det bekendt, hvad man kan opnå ved at indpresse forestillingen om opsættelse. Corfitz i »barselstuen« er fuldt på det rene med dette middel under den form at tælle 1, 2, 3 o. s. v. Hvor betydningsfuld denne kamp mod de legemlige fænomener ved en affekt er, kan ses af den höjde, hvortil man kan bringe en sådan, hvis man gör lige det modsatte. Man kan fra vrede oparbejde sig til et ganske utæmmet raseri, når man anlægger det ydre apparat. En bekendt skuespiller tilstod, at når han havde spillet i en skurkerolle, vedblev han længe efter at be-

uhyggeligt til mode, gik formelig og
e for sig selv. Forøvrigt er der intet i
at affekterne også mere direkte kan be-
Om et barn bliver angst i tordenvejr
afhænger ganske af, om de voksne har
ɔpmærksomheden på de eventuelle farer
let skönne og storslåede ved fænomenet.
e måde kan man virke på sig selv, bort-
og andre affekter fra forskellige indtryk
en ændring af opmærksomheden. Ved
sen af affekterne er man midt inde i en
lvopdragelse til nogle af de værdifuldeste
egenskaber, væsentlig af passiv art, som
ed, overbærenhed etc., alle udspringende
ıerskelsen.

ovenfor som den drivende kraft i selv-
ens arbejde udelukkende kunnet pege på
edens materialet var de med følelse be-
ɔrestillinger. Viljens virksomhed finder
ısstemmende med den nyere psykologi
i den proces, hvorved individet samler
rksomhed på nogle enkelte forestillinger.
tilstrækkelig intensivt, udløses handlingen.
kelsammentrækningen har viljen intet at
len kan kun operere med forestillinger.
ke følelserne kan den direkte virke på;
arbejdes der kun ved at arrangere om
llingerne.

nu vil knytte nogle særlige bemærknin-
lve udførelsen af handlingen, er det ikke,

proces, men fordi der kan tænkes at være forskellige forestillinger at arbejde med under den sjælelige forberedelse af en handling (en beslutning f. eks.) og i selve handlingsöjeblikket. Opmærksomheden må få en helt forskellig retning, om man siger: »næste uge skal jeg tale med ministeren«, eller: »nu går jeg op og taler med ministeren«. Fra dette synspunkt er det berettiget at dvæle ved sådanne forhold, som almindeligvis gavner eller skader den udførende i selve handlingsöjeblikket. En af de vigtigste betingelser for at udføre noget er at besidde tillid til, at det vil lykkes. Mistillid indfører allehånde uvedkommende, delvis modstræbende forestillinger; opmærksomheden tvinges til valg, splittes og bliver usikker i stedet for at gå lige løs på målet. Hvorledes kan man da oparbejde tillid og mod hos sig selv? For det förste ved at göre sig opgaven klar, efter at man har valgt en, der ikke er aldeles uoverkommelig i forhold til evnerne. Ved at tage opgaven nærmere i öjesyn virker den tit ikke så overvældende; man vil se, at den ret beset kun består af en sum af småopgaver, der ganske vist kræver tid, udholdenhed og påpasselighed, men ikke ekstraordinære evner. De færreste opgaver kræver genialitet, den allerstörste del løses ved flid og grundighed. Fremdeles ved øvelse. Et tillidsfuldt væsen kan man tillægge sig ved at øve sig i at optræde: kun ved at handle lærer man at handle[1]). Den forlegne

[1]) Disraeli havde ved sin förste optræden i parlamentet en afgjort fiasko, men medens tilhørerne våndede sig af latter, til-

må ved at søge omgang stræbe at udvikle sig til et stykke af en selskabsmand; at erhverve selskabelige talenter, at tilegne sig formen etc., alt dette kan blive middel til större formål og vil kunne hæve selvtilliden. Enhvers pligt er det så vidt at øve sig i talerkunsten, at han får mod til, når det gælder, at tage ordet, da der let kan komme situationer, hvor det vilde være uforsvarligt at holde sig tilbage. Øvelse i retorik burde atter blive et skolefag, da vejledningen i denne kunsts finesser, alle de indre og ydre virkemidler, der skal anvendes for at opnå den störst mulige magt over tilhørerne, er en så vanskelig sag, at de færreste kan nå noget resultat ved selvuddannelse. Veltalenheden burde ikke have lov til at gå så stærkt tilbage som i vor tid.

Også i at optræde under andre forhold i livet end på en talerstol kan der opnås mere ved øvelse end man i almindelighed tænker sig. Hvor mange forstår vel på rette måde at trøste et andet menneske over et lidt tab? hvormange forstår at imponere eller at afskrække, kort sagt at göre sin personlige indflydelse gældende, skönt vedkommende måske, ligesom Hr. Flovmand, bagefter vidste, hvad han kunde have sagt.

---

råbte han dem: »Jeg har ofte måttet begynde flere gange på noget, men tilsidst er det altid lykkedes for mig. Nu sætter jeg mig, men den tid vil komme, da de vil høre mig«. Og tiden kom, efter at han rastløst havde arbejdet på taleøvelser og på studium af sine tilhørere, i stedet for at trække sig modløs tilbage i en krog og beklage sig over verden.

Der er ingen tvivl om, at sådanne øvelser, der går ud på at tilkæmpe sig fuldstændigt herredömme over sin person, er den bedste skole for selvtillid. Også her gælder det om affekterne sagte, at de ydre bevægelser har tilbagevirkende magt; tegnene på selvtillid vil uvilkårlig skabe denne. At der herved yderligere kan udvikles positive moralske egenskaber som uforfærdethed, kækhed o. lign., vil let indses; den, der overhovedet har evne til at fremsætte sin mening i en tiltalende form, vil også lettere få mod til at tone flag med aldeles upopulære og kætterske meninger. Endelig vinder vi selvtillid ved at skaffe os andres tillid. Da denne stimulans i reglen kun opnås ved positive resultater, er der ingen anden vej end at kaste sig ud i arbejdet. Har man derved tiltvunget sig respekt, viser fordelen sig ved, at man ikke mere når man sætter sig en större opgave, møder det lammende spörgsmål: »overstiger det ikke dine kræfter?«

Angående selve handlingsmomentet vil vi citere Østrup: »Hvis en handling er anerkendt som den, der bör göres, og öjeblikket for dens udførelse er kommet, så skal du ganske let og stille give dig hen i forestillingen om den, ikke se dig for meget omkring, ikke udæske modstanderne og give dig til at kæmpe med dem, idet tænderne bides sammen og panden rynkes, men derimod vægre dig ved al kamp og gå hen og göre handlingen uden videre; tro ikke, at megen stöj og stampen i gulvet er nødvendig; spar alt det; sig slet ikke til

dig selv, at du vil tage dig sammen og anstrænge dig, men gå blot ganske tyst hen og udfør handlingen«. Al refleksion må på det afgörende punkt skys, den må være gået forud. Selve forestillingen »jeg vil« må helst holdes udenfor, thi selv den lammer og distraherer; den er unyttig tidsspilde. Det gælder tværtimod om at glemme sig og blot være til i forestillingen om handlingen, så bevidsthedslivet bliver så usammensat som muligt. Heller ikke følelsen af anstrængelse må være oppe i bevidstheden, thi den forekommer jo netop kun, idet man tænker: »jeg er træt, men jeg vil dog vedblive«. Idealet er en væddeløbshests bevidsthedstilstand, når den farer afsted kun behersket af den ene simple forestilling: först til målet! Handledygtighed, evner til rask og energisk indgriben opnås ikke ved idelig at sige til sig selv: jeg vil, jeg vil. Beslutning er eet, udførelse et andet. Den eneste måde at lære at handle på er at øve sig i at handle. Plutarch fortæller om en konge af Macedonien, som midt under slaget i den hensigt först at ville gå hen og ofre til Hercules trak sig tilbage til den nærmeste stad, medens hans modstander Emilius, alt mens Macedoneren anråbte Gud om hjælp, med sværdet i hånden søgte sejren og vandt slaget. Hvis det er denne sidste type, vi ønsker at uddanne os til, skal vi søge sådanne øvelsesopgaver, der kræver hurtig selvforglemmelse og ringe betænkningstid; i gymnastiske øvelser, fægtning, tennisspil o. desl. besidder vi hjælpe-

tjenester. Opmærksomhedskoncentration vil sikkert kunne opøves, ved at man tvinger sig til at arbejde under al slags uro; det er dog kun sunde og stærke naturer, man tör anbefale denne metode.

Forstyrrende på udførelsen virker tanken om at blive færdig, idet opmærksomheden utilbørligt fæstes på det endelige resultat og hvad deraf vil følge, medens midlerne dertil træder i baggrunden. Denne forudilende tendens må bremses; det gælder tværtimod om at tildele alle de små trin selvstændigt liv, udpensle enkelthederne omhyggeligt og derved flytte interessen over på dem. Går man ikke på denne måde »i detailler«, mister man let den glæde ved selve udarbejdelsen, uden hvilken intet betydeligt opstår.

INDHOLD

		Side
I.	Indledning	1
II.	Livet i hjemmet	24
III.	Uddannelse og livsstilling	46
IV.	Kvindens særlige vilkår	68
V.	De erotiske forhold	89
VI.	Det offentlige liv	116
VII.	Den moralske selvopdragelse	149

Digitized by Google